

# Rapportage evaluatie regionale bijeenkomsten Handreiking Veilige Moskee

Utrecht, 25 mei 2018

J.J.C. van Eerten

L. van Es

E. Huiberts



Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid



Ministerie van Sociale Zaken en  
Werkgelegenheid

© Copyright 2018, Labyrinth Onderzoek & Advies  
Amerikalaan 199  
3526 VD Utrecht

T: 030 2627191  
E: [info@labyrinthonderzoek.nl](mailto:info@labyrinthonderzoek.nl)  
W: [www.labyrinthonderzoek.nl](http://www.labyrinthonderzoek.nl)

Alle rechten voorbehouden

*Niets uit deze uitgave mag - door iemand anders dan de opdrachtgever - worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.*

# Inhoud

Samenvatting .....	4
1. Introductie.....	6
1.1. Aanleiding .....	6
1.2. Doel van evaluatie .....	6
1.3. Leeswijzer.....	6
2. Onderzoeksmethoden .....	7
2.1. Introductie.....	7
2.2. Observaties bij bijeenkomsten .....	7
2.3. Enquête.....	7
2.4. Focusgroep met deelnemers bijeenkomsten .....	9
2.5. Dubbelinterview met gespreksleiders .....	9
3. Resultaten van de enquête en focusgroep.....	10
3.1. Introductie.....	10
3.2. Motivatie om deel te nemen aan de bijeenkomst.....	10
3.3. Bekendheid met en bereidheid tot gebruik van de handreiking .....	10
3.4. Opgedane inzichten tijdens bijeenkomsten .....	13
3.5. Voorbereiden op spanningen en incidenten .....	16
3.6. Ervaring en omgang met incidenten .....	18
3.7. Contact en samenwerking met de gemeente en politie .....	23
Contact en samenwerking met de gemeente .....	23
Contact en samenwerking met de politie .....	25
3.8. Wat mist u nog? .....	27
4.1. Introductie.....	28
4.2. Oordeel over de vorm, opzet en uitvoering van de bijeenkomsten .....	28
4.3. Aansluiting op het kennisniveau en de behoeften van deelnemers .....	28
4.4. Ervaren opbrengsten .....	29
4.5. Aanknopingspunten voor een vervolg .....	30
5. Conclusies.....	31
Bijlage .....	32



# Samenvatting

In de periode van november 2017 tot maart 2018 heeft Labyrinth onderzoek & advies een evaluatieonderzoek uitgevoerd rondom een reeks van bijeenkomsten georganiseerd door de Expertise-unit Sociale Stabiliteit van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De bijeenkomsten zijn georganiseerd naar aanleiding van de Handreiking Veilige Moskee. De handreiking bevat kennis, aanbevelingen en goede voorbeelden voor moskeeën, gemeenten en de politie om de veiligheid van moskeeën te verbeteren. De bijeenkomsten hadden tot doel om te zorgen dat meer moskeebestuurders bekend zouden raken met de handreiking, vaardigheden ontwikkelen om aan de slag te gaan met de handreiking, inzicht krijgen in hun rol in de samenwerking met gemeenten en politie op het terrein van veiligheid van moskeeën en verbetering van de samenwerking tussen de drie partijen.

Voor de uitvoering van het evaluatieonderzoek heeft Labyrinth verschillende methoden ingezet. Er zijn enkele bijeenkomsten bijgewoond, er is een enquête uitgezet onder de moskeebestuurders die de bijeenkomsten hebben bezocht en er hebben twee focusgroepen plaatsgevonden. Eén met moskeebestuurders die de bijeenkomsten hebben bezocht en één met twee dagvoorzitters van de bijeenkomsten.

## Bekendheid van de handreiking

Op basis van de resultaten van de enquête kan worden gesteld dat de bijeenkomsten hebben bijgedragen aan de bekendheid van respondenten met de handreiking. Zo geeft iets minder dan de helft van de respondenten aan voorafgaand aan de door hun bijgewoonde bijeenkomst niet bekend te zijn geweest met de handreiking. Nagenoeg al deze respondenten geven aan tijdens de bijeenkomst (iets) meer te hebben geleerd over de inhoud van de handreiking.

De respondenten die niet bekend waren met de handreiking voorafgaand aan de bijeenkomst, geven aan na de bijeenkomst gebruik te hebben gemaakt van de handreiking dan wel de intentie te hebben deze te gebruiken. Ook velen die reeds bekend waren met de handreiking geven aan tijdens de bijeenkomst (iets) meer geleerd te hebben over de inhoud van de handreiking. Tot slot lijkt de bijeenkomst in zekere mate te hebben bijgedragen aan meer bekendheid met specifieke acties en maatregelen die in de handreiking aan de orde komen (alsmede een bereidheid om deze te ondernemen). Hoewel er ook meerdere acties zijn die onbekend zijn (gebleven) bij een aanzienlijk deel van de respondenten.

## Vergroten van vaardigheden

In hoeverre de bijeenkomsten ook hebben bijgedragen aan het vergroten van de vaardigheden van moskeebestuurders om te werken met de handreiking en aan een veilige moskee is op basis van de resultaten niet direct vast te stellen. Wel geeft een ruime meerderheid van de respondenten aan dat de door hen bijgewoonde bijeenkomst in meer of mindere mate heeft bijgedragen aan bewustwording omtrent de eigen verantwoordelijkheid bij de veiligheid van de moskee.

Ook geven de bestuurders blijk van dat zij (iets) meer te hebben geleerd over wat zijzelf kunnen doen ten behoeve van de veiligheid van de moskee. Deelnemers aan de focusgroep geven aan zelf niet veel nieuwe inzichten te hebben opgedaan, maar denken wel dat activiteiten zoals deze bijeenkomsten bijdragen aan bewustwording op het terrein van veiligheid. In het bijzonder onder moskeebestuurders van de eerste generatie. Ook de dagvoorzitters zijn van mening dat de bijeenkomsten een

*“Het onderwerp leeft al jaren, met of zonder incident. Je moet er altijd alert op zijn. We moeten weten wat we moeten doen, hoe we kunnen handelen”. [Moskeebestuurder]*



bijdrage hebben geleverd aan bewustwording en kennis. Gelijktijdig zijn zij wel van mening dat een duurzame vertaling van kennis naar gedrag meer investeringen vereist.

### **Samenwerking moskee, gemeente en politie**

Waar het gaat om kennis van de rol van de moskee in de samenwerking met gemeente en politie en de samenwerking tussen de drie partijen, valt op dat de meeste respondenten aangeven dat er al voor de bijeenkomst contact was met gemeente en politie. De meerderheid van de respondenten gaf ook aan in meer of mindere mate tevreden te zijn over het contact en de samenwerking met de politie. De meeste respondenten melden dat er geen contact is opgenomen naar aanleiding van de bijeenkomsten. Een groot deel geeft wel aan de intentie te hebben contact op te nemen. Er zijn ook respondenten die stellen dat er wel contact is geweest naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst. Zij geven veelal aan dit te hebben gedaan om verder in gesprek te gaan over het thema, informatie in te winnen, of afspraken te maken. In die zin kan het zo zijn dat er een bijdrage is geleverd aan een verbetering van de samenwerking, dit kan echter niet worden vastgesteld.



# 1. Introductie

## 1.1. Aanleiding

In 2016 heeft Expertise-unit Sociale Stabiliteit (ESS) in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Ministerie van SZW) en de Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) de 'Handreiking Veilige Moskee' opgesteld die in februari datzelfde jaar is gepubliceerd. Deze handreiking is voortgekomen uit de werkgroep 'veiligheid moskeeën'. Deze werkgroep bestaat uit de NCTV, ministerie van SZW, de politie en verschillende koepels van moskeeën en islamitische gemeenschappen. De werkgroep is in het voorjaar 2016 in leven geroepen nadat er dreigpamfletten aan verschillende moskeeën zijn verstuurd.

De handreiking bevat kennis, aanbevelingen en goede voorbeelden voor moskeeën, gemeenten en de politie om de veiligheid van moskeeën te verbeteren. Enige tijd na het uitbrengen bleek uit verschillende gesprekken dat veel moskeeën nog niet bekend waren met de handreiking of niet (goed) wisten hoe zij hiermee aan de slag konden gaan. Om hierin verandering te brengen zijn er, in samenwerking met diverse koepels, regionale bijeenkomsten georganiseerd voor diverse moskeebesturen.

De doelstellingen van deze bijeenkomsten waren:

- Een grotere bekendheid van de handreiking onder moskeebesturen;
- Een vergroting van de vaardigheden van moskeebestuurders om te werken met de handreiking en aan een veilige moskee;
- Inzicht bij moskeebesturen dat zij een serieuze gesprekspartner zijn op lokaal niveau voor de gemeente op het terrein van veiligheid van de moskeeën;
- Verbetering van de samenwerking tussen moskee, politie en gemeenten rondom de veiligheid van moskeeën verbeteren.

De eerste van deze bijeenkomsten vond plaats op 24 september 2017. De overige bijeenkomsten hebben plaatsgevonden in het najaar van 2017 en in begin 2018. In totaal vonden er 9 bijeenkomsten plaats. Er zijn bijeenkomsten geweest met moskeebestuurders van moskeeën aangesloten bij verschillende koepelorganisaties waaronder Diyanet, Süleymanci, UMMON, SPIOR, SIOR-H en RMMN.

Gedurende de bijeenkomsten hebben deelnemers ervaringen rondom het thema kunnen uitwisselen en zijn handelingsperspectieven besproken en middels rollenspellen geoefend. Daarnaast zijn de moskeebestuurders tijdens de bijeenkomsten aangemoedigd om het contact en de samenwerking aan te gaan met gemeente en politie wat betreft de veiligheid van hun moskee.

## 1.2. Doel van evaluatie

Door de ESS is er na afloop van elke bijeenkomst een evaluatieformulier uitgedeeld aan alle deelnemende moskeebestuurders. Deze evaluatieformulieren hadden als doel om eerste feedback op de bijeenkomsten te verzamelen en mogelijk nog wijzigingen aan te brengen voor de komende bijeenkomsten. Naast deze directe evaluatie, was het de wens van de ESS om een externe partij een beknopte evaluatie van de bijeenkomsten uit te laten voeren om te inventariseren in hoeverre bovengenoemde doelstellingen zijn behaald. Labyrinth is verzocht deze evaluatie uit te voeren.

## 1.3. Leeswijzer

In deze rapportage worden de resultaten van de uitgevoerde evaluatie weergegeven. Eerst wordt ingegaan op de gehanteerde mix van methoden (observaties bij bijeenkomsten, een enquête onder deelnemers, een focusgroepgesprek met deelnemers, en een duointerview). In het daaropvolgende hoofdstuk worden de resultaten van de enquête en de focusgroep besproken, en, waar relevant, aangevuld met observaties die zijn gemaakt tijdens de bijeenkomsten. In het hoofdstuk dat volgt worden de uitkomsten van de duointerviews weergegeven. Tot slot volgt de conclusie.



## 2. Onderzoeksmethoden

### 2.1. Introductie

Voor de evaluatie is een mix van kwalitatieve en kwantitatieve methoden ingezet. Deze methoden bestonden uit het uitvoeren van observaties bij bijeenkomsten; een enquête onder deelnemers aan de bijeenkomst; een focusgroep gesprek met deelnemers van de enquête; en een dubbelinterview met de gespreksleiders van de bijeenkomsten. Hieronder worden de methoden die zijn ingezet kort toegelicht.

### 2.2. Observaties bij bijeenkomsten

Labyrinth was als toehoorder aanwezig bij drie bijeenkomsten. Eén bijeenkomst georganiseerd in samenwerking met Diyanet koepel, één bijeenkomst van de Ummon koepel en één van de SICN koepel. Hiervan zijn korte verslagen opgesteld. Deze zijn hoofdzakelijk gebruikt voor het opstellen van de topic guide voor de focusgroep, hoewel enkele relevante observaties ook zijn meegenomen in deze rapportage. Daarnaast dienden ze als input voor enquêteurs die telefonisch enquêtes hebben afgenomen (zie paragraaf 2.3). Het werd van belang geacht dat zij globaal op de hoogte zijn van wat zich tijdens de bijeenkomsten heeft voorgedaan. De enquêteurs hebben van de verslagen kennisgenomen tijdens de training die zij ontvingen voordat ze van start gingen.

### 2.3. Enquête

Door Labyrinth is in overleg met de opdrachtgever een korte enquête opgesteld van om en nabij de 30 vragen (zie bijlage; afhankelijk van de antwoorden worden sommige vragen wel of niet gesteld). Tijdens de veldwerkperiode die liep van 23 november 2017 tot 28 februari 2018 is de enquête gefaseerd uitgezet onder 129 moskeebestuurders. Hiervan hadden er 86 een Turks-Nederlandse achtergrond, 42 een Marokkaans-Nederlandse achtergrond, en 1 een andere achtergrond. Dit is gebeurd aan de hand van deelnemerslijsten die zijn aangeleverd door de opdrachtgever. Zij heeft deelnemers tijdens bijeenkomsten gevraagd of zij wilden deelnemen aan de enquête en hiervoor hun contactgegevens wilden achterlaten. De gegevens van de deelnemers die bij de eerste bijeenkomst aanwezig waren, zijn niet aan Labyrinth aangeleverd. Deze moskeebestuurders zijn daarom niet uitgenodigd voor deelname aan het onderzoek. De laatste bijeenkomst kon op 18 januari 2018 niet doorgaan en is daarom uitgesteld. In overleg met opdrachtgever is besloten de deelnemers van deze bijeenkomst niet meer bij het onderzoek te betrekken.

Beoogd werd om deelnemers twee weken na de door hun bijgewoonde bijeenkomst via email te benaderen om deel te nemen aan de online enquête. In sommige gevallen bleek dit echter niet mogelijk omdat het opleveren van de deelnemerslijsten vertraging had opgelopen of emailadressen ontbraken en/of niet klopten. Eén week na het versturen van de uitnodiging is overgegaan tot het bellen van bestuurders waarvan een (juist) emailadres ontbrak of die de enquête nog niet hadden ingevuld. Zij zijn over verschillende dagen maximaal 4 keer benaderd voor een telefonisch interview. Na de vierde contactpoging is het nabellen gestaakt. Voor het nabellen zijn meertalige interviewers ingezet (Turks, Berbers en Marokkaans-Arabisch sprekend), die deelnemers die moeite hebben met de Nederlandse taal kunnen helpen. Op deze wijze werd gezorgd dat ook moskeebestuurders die de Nederlandse taal niet voldoende machtig zijn, konden deelnemen aan de enquête. Enkele interviews zijn in het Turks of Marokkaans-Arabisch afgenomen, maar het merendeel vond uiteindelijk in het Nederlands plaats.

Sommige bestuurders gaven telefonisch aan de enquête toch liever online in te vullen. Naar deze bestuurders is vervolgens nogmaals een email met een link naar de online enquête verstuurd. Tijdens het telefoongesprek is daarbij nagegaan of het emailadres klopte.

Van de 129 moskeebestuurders die zijn uitgenodigd om deel te nemen aan de enquête, zijn 59 mensen begonnen met het invullen van de vragenlijst. Hiervan hebben 54 deelnemers de vragenlijst volledig ingevuld, 4 personen hebben de vragenlijst niet volledig ingevuld. De antwoorden van deze respondenten zijn wel



meegenomen in de resultaten. Bij het presenteren van de resultaten kan het totaal aantal respondenten ('n=..') derhalve verschillen. De antwoorden op één enquête zijn niet meegenomen omdat opgemaakt kon worden uit de antwoorden dat de vragenlijst niet serieus was ingevuld.

De 58 respondenten die de enquête geheel of gedeeltelijk hebben ingevuld zijn betrokken bij 47 verschillende moskeeën in 28 gemeenten. Van de 58 respondenten hebben 44 een Turks-Nederlandse achtergrond, 13 een Marokkaans-Nederlandse achtergrond, en 1 een andere achtergrond. Onder hen bevinden zich onder meer 15 (vice) voorzitters, 8 secretarissen en 10 (vice) penningmeesters van moskeebesturen. De overige deelnemers zijn als algemeen bestuurslid of op andere wijze betrokken bij de moskee. Tabel 1 toont de verdeling van de respons naar gelang de bijeenkomst waar respondenten aanwezig waren. Tabel 2 toont de respons gesplitst naar gemeente grootte.

Tabel 1. Bij welke bijeenkomst was u aanwezig? (n=59)					
Datum	Koepel	Plaats	Gegevens deelnemers	Respondenten	Respons %
24-sep	SIOR-H	Maassluis	-	-	-
15-okt	Diyamet	Apeldoorn	7	7	100%
22-okt	RMMN	Arnhem	18	5	28%
29-okt	Diyamet	Utrecht	22	14	64%
12-nov	Diyamet	Den Bosch	21	7	33%
12-nov	UMMON	Utrecht	6	4	67%
26-nov	UMMON	Amsterdam	28	13	46%
10-dec	Suleymanci	Utrecht	27	9	33%
18-jan	SPIOR	Rotterdam	-	-	-
<b>Totaal</b>			<b>129</b>	<b>59</b>	<b>45%</b>

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Tabel 2. Respons naar gemeente grootte. (n=58)*		
Gemeentegrootte	Aantal	Percentage
< 50.000 inwoners	18	31%
50.000 - 100.000 inwoners	4	6%
> 100.000 inwoners	36	62.1
<b>Totaal</b>	<b>58</b>	<b>100%</b>

\*De afgekeurde enquête is hierin niet meegenomen.

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Van de benaderde moskeebestuurders hebben 5 deelname geweigerd. De overige moskeebestuurders zijn na meerdere pogingen niet bereikt of hebben de vragenlijst niet ingevuld nadat ze aangaven hem alsnog online te zullen invullen. Van een aantal moskeebestuurders (25) was het telefoonnummer foutief. Zij zijn alleen per email benaderd, in 2 gevallen was er ook geen emailadres bekend. In ongeveer 20 gevallen hebben wij de uitnodigingsemail retour gekregen. In sommige gevallen zijn de emailadressen alsnog telefonisch achterhaald en heeft de deelnemer online de vragenlijst ingevuld of heeft er een telefonische enquête plaatsgevonden. Doordat de gegevens niet in alle gevallen correct waren, is de respons mogelijk lager uitgevallen doordat niet iedereen bereikt kon worden.





## 2.4. Focusgroep met deelnemers bijeenkomsten

Aanvullend is er op 11 maart 2018 een verdiepend focusgroepgesprek gevoerd met vertegenwoordigers en bestuurders van moskeeën/ islamitische instituties die aan de bijeenkomsten hebben deelgenomen. Voor het gesprek zijn respondenten uitgenodigd die in de enquête hebben aangegeven aanspreekbaar te zijn voor deelname. Uiteindelijk hebben er 5 (3 Turkse en 2 Marokkaanse) vertegenwoordigers van moskeeën/ islamitische instituties deelgenomen. Andere genodigden lieten niet van zich horen of zegden om diverse redenen af. Uiteindelijk bleek één Marokkaanse deelnemer ter vervanging van zijn collegabestuurder te zijn gekomen. Deze had zelf echter niet deelgenomen aan de bijeenkomst.

Binnen de focusgroep is onder meer gesproken over hun ervaringen met de handreiking en de bijeenkomst, enkele resultaten van een enquête en observaties gedurende bijeenkomsten. Dit is gebeurd aan de hand van een vooraf vastgestelde topiclijst. Het gesprek duurde ongeveer anderhalf uur. Van de bijeenkomst is een verslag opgemaakt, de resultaten hiervan worden weergegeven in hoofdstuk 3.

## 2.5. Dubbelinterview met gespreksleiders

Tot slot is er op 15 maart 2018 een dubbelinterview afgenomen met twee gespreksleiders. Zij hebben op meerdere locaties bijeenkomsten geleid. De één deed dit bij bijeenkomsten georganiseerd met Marokkaanse bestuurders, de ander deed dit voor de Turkse. Deze gespreksleiders zijn door de opdrachtgever benaderd om deel te nemen aan het gesprek. Met hen is onder andere gesproken over de vorm, opzet en uitvoering van de bijeenkomsten, welke opbrengsten zij hebben ervaren, en eventuele aanknopingspunten voor een vervolg. Het gesprek duurde circa een uur en een kwartier en is opgenomen. Nadien is door een onderzoeker een verslag opgemaakt.



# 3. Resultaten van de enquête en focusgroep

## 3.1. Introductie

In dit hoofdstuk komen de resultaten van de survey en de verdiepende focusgroep met moskeebestuurders aan de orde. Deze worden gepresenteerd aan de hand van de secties van de enquête (zie bijlage). Waar relevant zijn resultaten aangevuld met observaties gedurende de bijeenkomsten.

## 3.2. Motivatie om deel te nemen aan de bijeenkomst

De respondenten is allereerst gevraagd naar hun motivatie om deel te nemen aan de bijeenkomst. Deze open vraag is uiteenlopend beantwoord. Samengevat, waren de redenen die meermaals genoemd zijn als volgt. Respondenten hebben deelgenomen omdat zij:

- de thematiek die centraal stond binnen de bijeenkomst relevant, belangrijk en/of urgent achtten;
- informatie wilden inwinnen over het thema en meer wilden leren over veiligheidsmaatregelen en/of wat zij kunnen doen bij incidenten;
- het onderwerp interessant vonden en/of nieuwsgierig waren naar wat er verteld ging worden;
- ze waren uitgenodigd voor de bijeenkomst;
- het belangrijk achtten om kennis en inzichten uit te wisselen.

Er is slechts één respondent die in zijn antwoord direct verwijst naar de handreiking.

Verscheidene van bovengenoemde redenen kwamen overigens ook al naar voren gedurende de bijeenkomsten, waar deelnemers onder andere werd gevraagd waarom zij aanwezig waren en hoe het thema veiligheid bij hen leeft. Binnen het focusgroepgesprek is nog kort ingegaan op die tweede vraag (zie box 1).

### Box 1. Veiligheid als onderwerp in de moskee

Alle deelnemers geven aan dat het thema veiligheid binnen hun moskee in meer of mindere mate leeft. Ook zijn zij van mening dat zij ten aanzien van dit thema een rol te vervullen hebben en een zekere verantwoordelijkheid dragen. Zo stelt een aanwezige bestuurder: *“Het onderwerp leeft al jaren, met of zonder incident. Je moet er altijd alert op zijn. We moeten weten wat we moeten doen, hoe we kunnen handelen”*.

Een moskeevoorzitter brengt naar voren dat het bewustzijn rondom dit thema bij hem de laatste paar jaar is gegroeid, mede als gevolg van de gepolariseerde sfeer in de samenleving. Hoewel hij aangeeft dat zijn eigen moskee tot op heden niet te maken heeft gehad met incidenten, ervaart hij wel de *“dreiging van een onveilige situatie”*. Je hoeft hiervoor maar te kijken op sociale media: *“wat je dan leest, dat voelt gewoon niet goed”*.

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

## 3.3. Bekendheid met en bereidheid tot gebruik van de handreiking

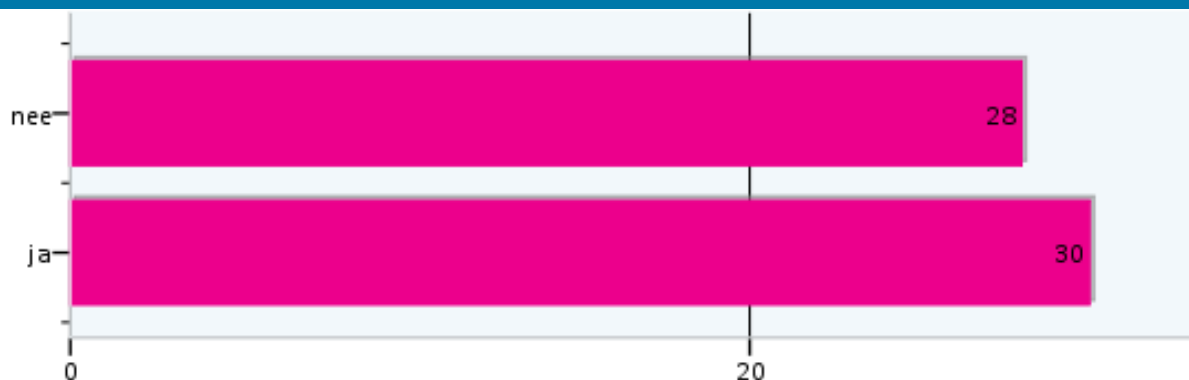
De respondenten is vervolgens gevraagd naar hun bekendheid met de handreiking voorafgaand aan de bijeenkomst die ze hebben bijgewoond. Zoals weergegeven in figuur 2 geven 30 van de 58 respondenten aan dat zij al voor de bijeenkomst bekend waren met de handreiking. Dit betreft 22 van de 44 respondenten met een Turks-Nederlandse achtergrond, 7 van de 13 respondenten met een Marokkaanse achtergrond, en 1 respondent met een andere achtergrond. Gesplitst naar gemeentegrootte zien we dat 7 van 18 (39%) respondenten uit kleine gemeenten (<50.000 inwoners) wisten van de handreiking en alle 4 respondenten uit middelgrote gemeenten (50.000-100.000 inwoners) op hoogte waren. In de grootte steden (>100.000 inwoners) waren 19 van de 36 respondenten bekend (53%). Van de 21 respondenten die zeggen dat hun moskeeën in het



verleden te maken hebben gehad met een incident (zie sectie 3.6) geven er 11 aan voor de bijeenkomst bekend te zijn geweest met de handreiking.

Dat een aanzienlijk gedeelte van de respondenten voor het bijwonen van een bijeenkomst niet bekend was met de handreiking kwam niet geheel als verrassing. De bijeenkomsten waren ten slotte onder meer georganiseerd omdat de ESS ter ore was gekomen dat veel moskeebesturen onbekend waren met de handreiking. Dit bleek ook tijdens bijgewoonde bijeenkomsten waar werd gepeild of mensen bekend waren met de handreiking. Daarbij liet een aanzienlijk gedeelte van de deelnemers blijken niet eerder te hebben gehoord van de handreiking.

**Figuur 2. Wist u voor de bijeenkomst van het bestaan van de 'Handreiking Veilige Moskee'? (n=58)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Aan de 30 respondenten die aangaven dat zij al bekend waren met de handreiking is de meerkeuze vraag voorgelegd hoe zij hier bekend mee zijn geworden. In tabel 3 staat de verdeling van de antwoorden weergegeven. Een groot deel van de respondenten geeft aan (onder meer) bekend te zijn geworden met de handreiking via de moskeekoepel (16 van 38 antwoorden) dan wel de gemeente (14/38). Slechts 2 respondenten zijn bekend geworden met de handreiking via online kanalen. Opvallend is overigens dat tijdens het verdiepende focusgroepgesprek met moskeebestuurders de vraag naar voren kwam waarom de handreiking niet online beschikbaar is gemaakt, terwijl dit wel het geval is.

**Tabel 3. Hoe ben u bekend geworden met de 'Handreiking veilige moskee'? (n=30)\***

	Aantal	Percentage <sup>1</sup>
Via de gemeente	14	37%
Via de koepel van de moskee	16	42%
Via een contactpersoon van de Expertise-Unit Sociale Stabiliteit of NCTV	2	5%
Via de website van de Expertise-Unit Sociale Stabiliteit of NCTV	0	0%
Via een andere website	2	5%
Tijdens een eerdere bijeenkomst	4	10%
<b>Totaal</b>	<b>38</b>	<b>100%</b>

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

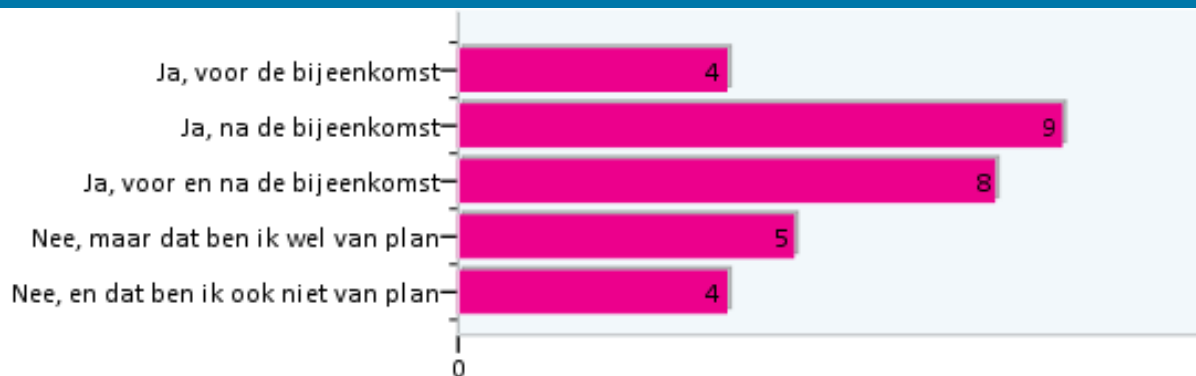
\*Respondenten konden meerdere antwoorden geven. Gemiddeld werden 1,27 antwoorden gegeven door de respondenten.

<sup>1</sup> Percentages in de rapportage zijn afgerond op hele getallen. Hierdoor kan het zijn dat bij het optellen het totaal zou afwijken van 100%.

Aan de 30 respondenten die voor de bijeenkomst bekend waren met de handreiking is gevraagd of zij hiervan ook gebruik hebben gemaakt dan wel deze intentie hebben. Zoals figuur 3 weergeeft geven 21 van de 30 respondenten aan reeds gebruik te hebben gemaakt van de handreiking. Voor 9 hiervan geldt dat ze hier pas na de bijeenkomst gebruik van hebben gemaakt. Van de respondenten die nog geen gebruik hebben gemaakt van de handreiking geven er 5 aan dit nog wel van plan te zijn, 4 respondenten geven aan niet die intentie te hebben.

Gesplitst naar gemeentegrootte zien we dat 3 van de 7 respondenten uit kleine gemeenten die zeggen voor de bijeenkomst bekend te zijn geweest met de handreiking deze voor en na de bijeenkomst hebben gebruikt. De andere 4 geven aan hem na de bijeenkomst te hebben gebruikt. De 4 respondenten uit middelgrote gemeenten die reeds bekend waren geven uiteenlopende antwoorden. 2 respondenten stellen hem reeds te hebben gebruikt (1 voor, 1 voor na). De andere 2 geven aan wel en niet die intentie te hebben. Respondenten uit grotere gemeenten die bekend waren geven eveneens uiteenlopende antwoorden. Van de 19 respondenten stellen 12 hem reeds te hebben gebruikt (3 voor, 5 na, 4 voor en na), de anderen zijn dit wel (4) of niet (3) van plan. Waar het gaat om de 11 respondenten die te maken hebben gehad met een incident, zien we dat 10 reeds gebruik hebben gemaakt van de handreiking (2 voor, 2 na, 5 voor en na), 1 is dat nog van plan, de ander niet.

**Figuur 3. Heeft u gebruik gemaakt van de 'Handreiking Veilige Moskee'? (n=30)**

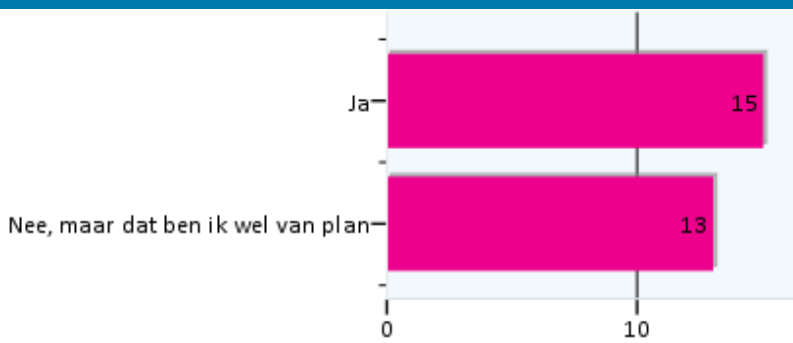


Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Ook aan de 28 respondenten die voor de bijeenkomst nog niet bekend waren met de handreiking is gevraagd of zij deze na de bijeenkomst gebruik hebben gemaakt van de handreiking of deze intentie hebben. Hoewel niet is vast te stellen of dit het directe gevolg is van de bijeenkomst, valt op dat er niemand is die aangeeft *niet* van plan te zijn om de handreiking te gebruiken. Dit antwoord behoorde wel tot de keuzemogelijkheden (zie figuur 4). Meer dan de helft van deze respondenten (n=15; 54%) geeft aan inmiddels gebruik te hebben gemaakt van de handreiking. 5 hiervan komen uit kleine gemeenten en 10 uit grootte. De overige 13 respondenten (46%) geven aan dit nog van plan te zijn. Hiervan komen er 6 uit kleine gemeenten en 7 uit grootte gemeenten. Van de respondenten die te maken hebben gehad met een incident (n=10), geven er 6 aan hem al gebruikt te hebben, 4 zijn dit nog van plan.



Figuur 4. Heeft u na de bijeenkomst gebruik gemaakt van de 'Handreiking Veilige Moskee'? (n=28)



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

In totaal geven daarmee 36 van de 58 respondenten aan reeds gebruik te hebben gemaakt van de handreiking en 18 zijn dit nog van plan. Slechts 4 respondenten geven aan geen gebruik te hebben gemaakt van de handleiding en dit ook niet van plan zijn. Als zodanig kan geconcludeerd worden dat respondenten in ieder geval blijk geven van een grote bereidheid om de handreiking te gebruiken. Hoewel niet vastgesteld kan worden dat deze bereidheid direct is toegenomen door de bijeenkomst, geeft wel 41% van de respondenten aan juist na de bijeenkomst gebruik te hebben gemaakt van de handreiking.

### 3.4. Opedane inzichten tijdens bijeenkomsten

Aan de 58 respondenten zijn vervolgens een drietal stellingen voorgelegd die bevragen welke inzichten zij hebben opgedaan tijdens de door hen bijgewoonde bijeenkomst. De eerste stelling bevroeg in hoeverre de bijeenkomst heeft bijgedragen aan bewustwording rondom de eigen verantwoordelijkheid waar het gaat om de veiligheid van de moskee. Een ruime meerderheid van de respondenten (74%) geeft aan dat de door hen bijgewoonde bijeenkomst zeker heeft bijgedragen aan meer bewustwording op dit terrein (zie figuur 5). Voor 10 respondenten geldt dit in mindere mate. Slechts een klein deel van de respondenten (9%) geeft aan dat de bijeenkomst niet heeft bijgedragen aan meer bewustwording.

Figuur 5. Ik ben me door de bijeenkomst meer bewust van mijn verantwoordelijkheid voor de veiligheid van de moskee. (n=58)



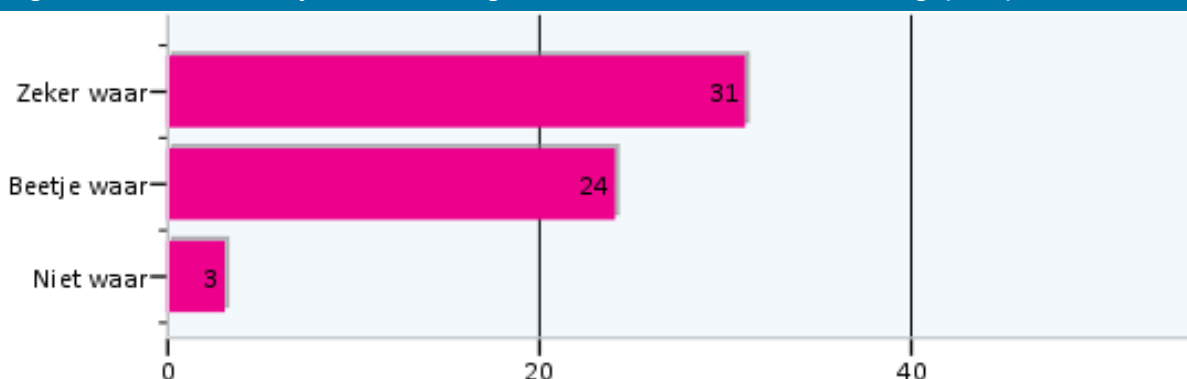
Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Vervolgens is bestuurders de stelling 'door de bijeenkomst heb ik meer geleerd over de inhoud van de handreiking' voorgelegd. Zoals weergegeven in figuur 6 stellen 31 van de 58 respondenten dat dit 'zeker waar'



is. Voor 24 respondenten geldt dit in mindere mate. Slechts enkele respondenten (3) geven aan niks te hebben geleerd over de inhoud van de handreiking.

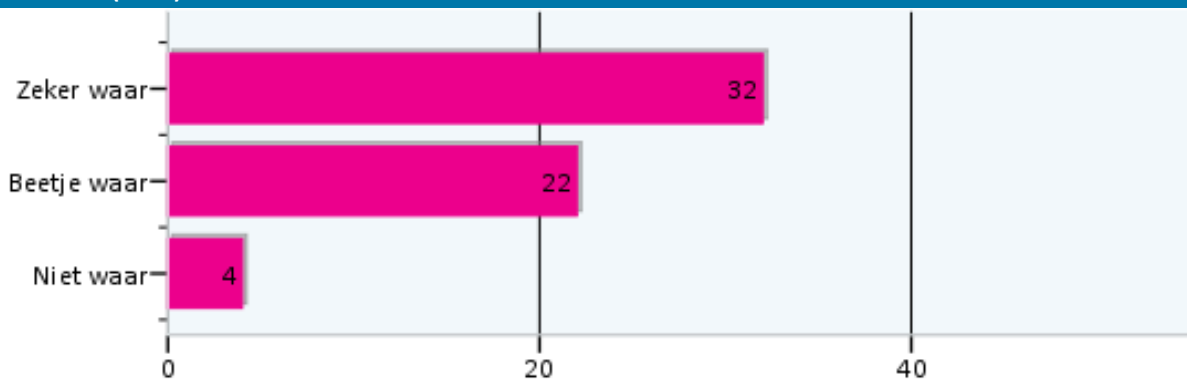
**Figuur 6. Ik heb door de bijeenkomst meer geleerd over de inhoud van handreiking. (n=58)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Tot slot is aan bestuurders de stelling voorgelegd of zij door de bijeenkomst nieuwe dingen hebben geleerd over wat zij zelf kunnen doen voor een veilige moskee. Zoals figuur 7 toont gaat dit voor 54 van de 58 respondenten op. Het merendeel (55%) van deze respondenten geeft aan dat dit zeker zo is, voor het overige deel (38%) geldt dit een beetje. Slechts enkele respondenten (7%) geven aan dat zij geen nieuwe dingen hebben geleerd.

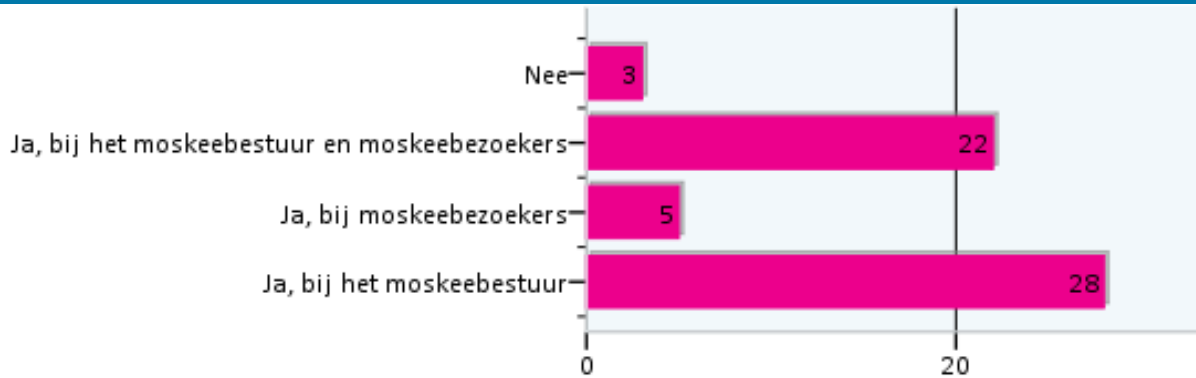
**Figuur 7. Ik heb door de bijeenkomst nieuwe dingen geleerd over wat ik zelf kan doen voor een veilige moskee. (n=58)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Aan de respondenten is vervolgens de vraag voorgelegd of zij wat zij tijdens de bijeenkomst hebben geleerd ook onder de aandacht hebben gebracht bij andere moskeebestuurders en/of moskeebezoekers. De overgrote meerderheid van de respondenten (95%) geeft aan dit te hebben gedaan (zie figuur 8). Zo geven 28 respondenten aan het bij moskeebestuurders onder de aandacht te hebben gebracht. De groep die het zowel bij moskeebestuurders als bezoekers onder de aandacht heeft gebracht bestaat uit 22 respondenten. Tot slot zijn er 5 respondenten die aangeven het alleen bij moskeebezoekers onder de aandacht hebben gebracht.

**Figuur 8. Heeft u wat u heeft geleerd tijdens de bijeenkomst onder de aandacht gebracht bij andere moskeebestuurders en/of moskeebezoekers? (n=58)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Kortom, de meeste respondenten geven aan dat zij zich door het bijwonen van een bijeenkomst (in meer of mindere mate) bewuster zijn van de eigen verantwoordelijkheid waar het gaat om de veiligheid van hun moskee, meer hebben geleerd over de inhoud van de handreiking en wat zij zelf kunnen doen voor een veilige moskee. Ook geven bijna alle respondenten aan dat zij opgedane inzichten met andere moskeebestuurders en/of bezoekers hebben gedeeld. Over de opgedane inzichten is verder doorgesproken in het verdiepende focusgroepgesprek (Box 2). De deelnemers aan de focusgroep, geven minder sterk blij van het hebben opgedaan van nieuwe inzichten dan naar voren komt uit de enquête. Wel benadrukken ze het belang van het organiseren van de bijeenkomsten.

#### **Box 2. Opbrengsten volgens de deelnemers aan de focusgroep**

De deelnemers aan de focusgroep zijn overwegend positief over het gegeven dat er bijeenkomsten zijn georganiseerd en er een handreiking is gekomen. Hoewel zij er blij van geven die laatste vooralsnog niet of vluchtig te hebben gelezen. Volgens één van de deelnemers is het goed dat de Rijksoverheid de bijeenkomsten heeft georganiseerd. Enerzijds omdat het bijdraagt aan meer bewustwording op dit terrein, anderzijds omdat de Rijksoverheid hiermee het signaal afgeeft dat zij de thematiek en zorgen die hierover bestaan serieus neemt. Ten aanzien van de vraag of het bijwonen van de bijeenkomst ook heeft bijgedragen aan meer bewustwording rondom de eigen verantwoordelijkheid en de rol die zijzelf kunnen vervullen waar het gaat om de veiligheid van de moskee, wordt opgemerkt dat dit besef er al was. Veel van de tijdens de bijeenkomst besproken stappen die zij kunnen zetten voor de veiligheid waren bij deze deelnemers ook reeds bekend. Zo stelt één van de bestuurders: *“grote nieuwe lessen heeft het niet opgeleverd. Het was niet echt nieuw voor ons”*.

Hoewel de deelnemers stellen dat zij door het bijwonen van een bijeenkomst niet veel nieuwe inzichten hebben opgedaan, zien zij er wel de meerwaarde van dergelijke activiteiten gericht op bewustwording. In het bijzonder voor eerste generatie migranten die betrokken zijn bij de moskee: *“Onze generatie weet wat te doen, maar de eerste generatie is ook belangrijk”*. Een aanwezige moskeevoorzitter stelt hierover dat hoewel deze bestuurders hard hun best doen, zij soms niet goed op de hoogte zijn waar het gaat om het thema veiligheid. De tweede en derde generatie zou ‘professioneler’ zijn en zich meer bewust bezig houden met dit onderwerp.

Diezelfde bestuurder geeft aan dat hij door de bijeenkomst enkele zaken weer helderder op het netvlies heeft staan. Bijvoorbeeld het belang van het opstellen van protocollen, een telefoonboom en over hoe om te gaan met de media: *“Daar gaan we wel aan werken. Daar zijn we wel bewuster van gemaakt. Het zit nu tussen de oren, we moeten er nog navolging aangeven”*. Ook stelt hij dat het belang van het melden van incidenten bij een plaatselijk antidiscriminatiebureau goed onder de aandacht is gebracht.

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

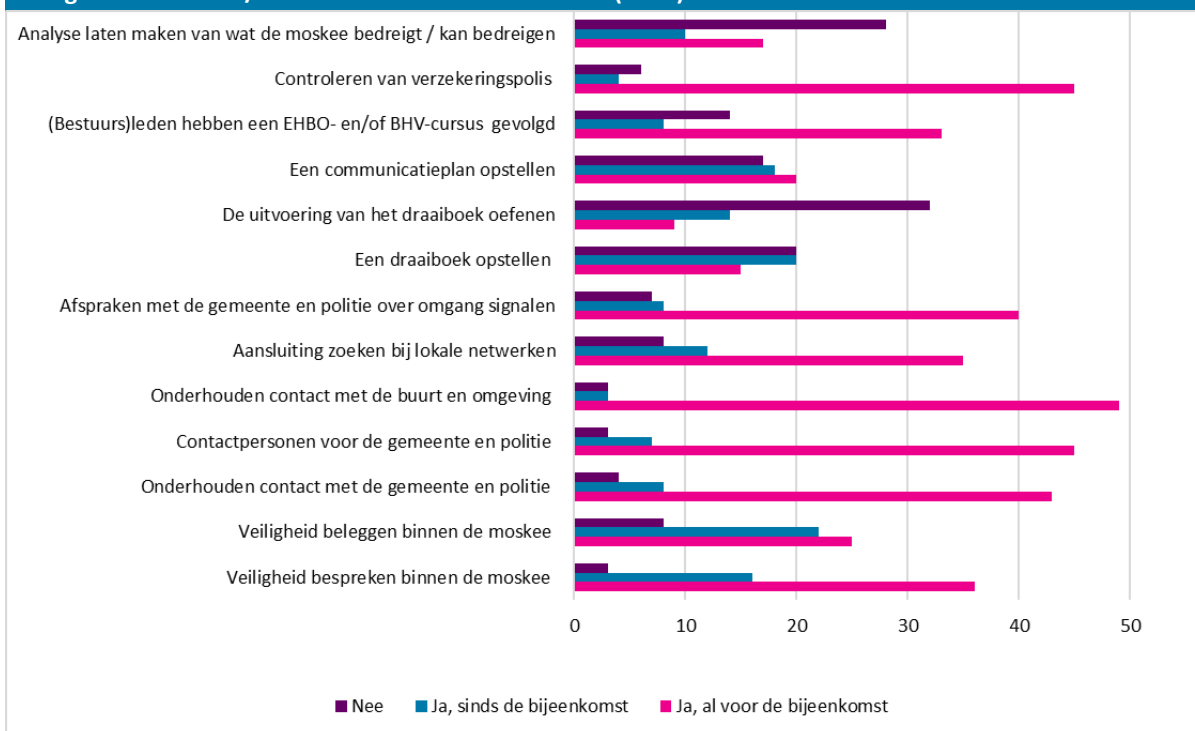


### 3.5. Voorbereiden op spanningen en incidenten

De respondenten is vervolgens enkele acties en maatregelen uit de handreiking voorgelegd ter preventie van/ of voorbereiding op spanningen en incidenten. Gevraagd is of respondenten bekend waren/zijn met deze acties, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen bekendheid voor en sinds de bijeenkomst (zie figuur 9). Wat opvalt is dat veel respondenten aangeven voor de bijeenkomst reeds bekend te zijn geweest met een groot deel van de genoemde acties en maatregelen. Sommige acties en maatregelen waren wel minder bekend dan anderen. De meeste respondenten waren bekend met de maatregel 'het leggen en onderhouden van contacten met de buurt en omgeving' (vooraf bekend bij 89%), 'het leggen en onderhouden van contacten met gemeente en politie' (78%) en 'controleren van de verzekeringspolis' (81%).

De acties of maatregelen waarbij vaker wordt aangegeven dat men er bekend mee is sinds de bijeenkomst zijn 'het onderwerp veiligheid beleggen binnen de moskee' (40%), 'het opstellen van een draaiboek' (36%), 'het oefenen met een draaiboek' (25%) en het opstellen van een communicatieplan (33%). Een externe partij 'een analyse laten te maken 'van wat de moskee bedreigt / kan bedreigen' was ook voor meerdere respondenten nieuwe informatie (18%). Opvallend is dat deze acties ook na het bijwonen van de bijeenkomst bij een groot deel van de respondenten nog onbekend zijn. Zo is de maatregel 'de uitvoering van het draaiboek oefenen' bij het merendeel van de respondenten onbekend (58%). Dit geldt ook voor het laten maken van een analyse van veiligheidsrisico's door een externe partij (51%). Daarbij valt te ontwaren dat de maatregel ervoor 'zorgen dat (bestuurs)leden een EHBO- en/of BHV-cursus hebben gevolgd' voor een 14 van de 55 respondenten nog onbekend is. Ofwel, hoewel de bijeenkomst voor een deel van de respondenten lijkt te hebben bijgedragen aan bekendheid met verschillende acties die worden benoemd in de handreiking zijn er ook nog meerdere die onbekend zijn bij een aanzienlijk deel van de respondenten.

**Figuur 9. In de handreiking staan een aantal acties\* die moskeebestuurders kunnen verrichten voor een veilige moskee. Was/bent u bekend met deze acties? (n=55)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

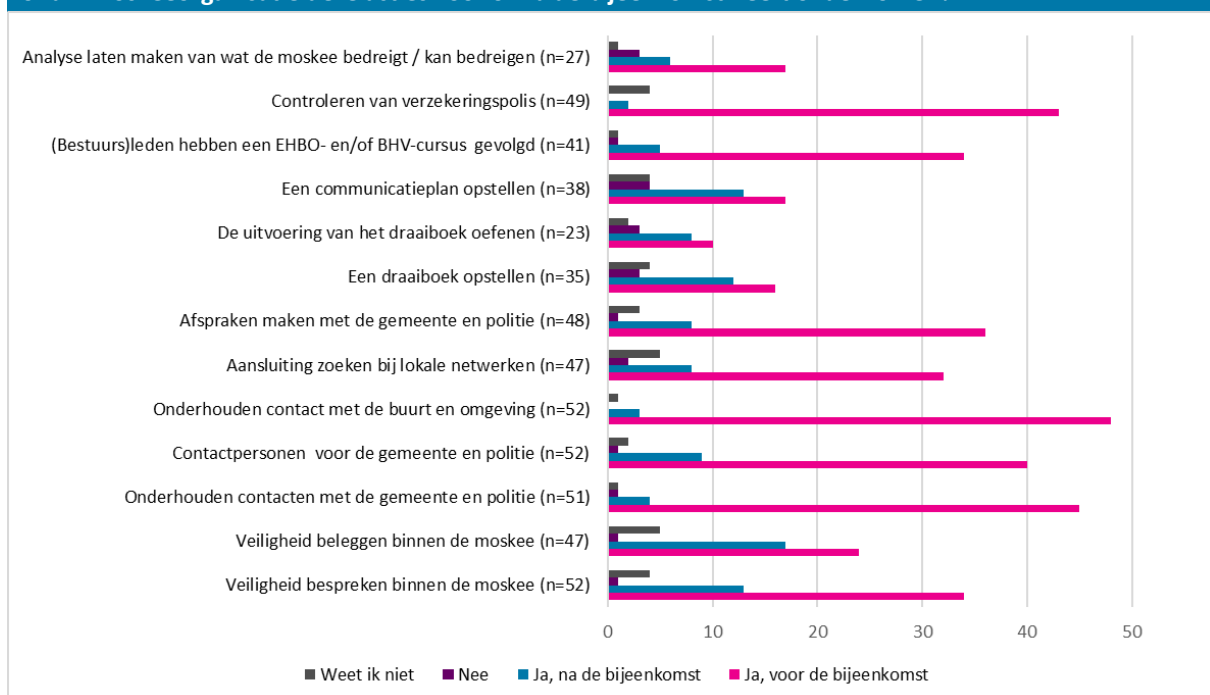




Waar het gaat om de acties waar ze (inmiddels) bekend mee zijn, is gevraagd of deze ook zijn ondernomen door hun moskeeorganisatie. Anders gezegd, zijn deze volgens hen ook in de praktijk gebracht. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen de genomen acties vóór de bijeenkomst en na de bijeenkomst. Wat opvalt is dat acties waarmee respondenten reeds bekend waren voor de bijeenkomst, volgens hen, ook vaak voor de bijeenkomst door de moskeeorganisatie al zijn ondernomen (zie figuur 10). Desalniettemin geven meerdere respondenten er blijk van dat er stappen zijn gezet na de bijeenkomst. Zo geven 13 respondenten (n=52) aan dat het thema veiligheid na de bijeenkomsten binnen de moskee is besproken. Andere meermaals genoemde acties die na de bijeenkomsten zijn ondernomen, zijn 'het beleggen van veiligheid binnen de moskee' (17 op 47 antwoorden), 'het opstellen van een draaiboek' (12/35) en 'het opstellen van een communicatieplan' (13/38). Over het geheel gezien, geeft het merendeel van de respondenten aan de verschillende acties dan wel voor dan wel na de bijeenkomst te hebben ondernomen.

Tot slot valt ten opzichte van de antwoorden op de vorige vraag op dat het aantal respondenten dat aangeeft bewust te zijn van bepaalde acties voor de bijeenkomst lager ligt dan het aantal respondenten dat zegt dat hun moskee die acties voor de bijeenkomst heeft ondernomen. Dit betreft het leggen en onderhouden van contacten met de gemeente en politie (43 zijn er 'bewust voor de bijeenkomst' om 45 'ondernomen door bestuur voor de bijeenkomst'), zorgen dat (bestuurs)leden een EHBO- en/of BHV-cursus hebben gevolgd (33 om 34) en een draaiboek opstellen (15 om 16). Een mogelijke verklaring zou gelegen kunnen zijn in de bewustwording van de individuele respondent ten opzichte van het inzicht dat die stap al door andere bestuursleden was gezet.

**Figuur 10. U geeft aan bekend te zijn met onderstaande acties\* voor een veilige moskee. Kunt u aangeven of uw moskeeorganisatie deze acties voor of na de bijeenkomst heeft ondernomen?**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

\*voor het behoud van overzicht van de grafiek zijn hier de acties in figuur 9 en 10 korter omschreven dan in de vragenlijst

Over enkele van de bovengenoemde maatregelen is doorgesproken binnen de focusgroep, in het speciaal was er daarbij veel aandacht voor het leggen en onderhouden van contact met de buurt en omgeving en het aansluiten bij lokale netwerken (zie Box 3).



### Box 3. Contact met buurt en omgeving

De deelnemers geven aan dat hun organisaties in meer en mindere mate verschillende voorzorgsmaatregelen ten behoeve van de veiligheid hebben getroffen. Van camerabeveiliging en surveillance bij bijeenkomsten tot een calamiteitenplan, protocollen, en ontruimingsoefeningen. Zo stelt een deelnemer: *“We hebben een heel draaiboek, waarnaartoe en wie ze moeten bellen. Binnen het bestuur worden deze punten regelmatig herhaald. Ook doen we één keer per jaar een ontruimingsoefening”*.

Twee deelnemers benadrukken daarnaast dat het belangrijk is dat moskeeën zich open stellen voor de lokale samenleving en actief communiceren met hun omgeving. Aldus één van hen is dit onder meer van belang om vooroordelen over moslims (ten gevolge van negatieve mediaberichtgeving) bij te stellen en mensen een correct beeld van de Islam bij te brengen. Daarbij brengt hij naar voren dat dit ervoor kan zorgen dat *“je wijkbewoners mee hebt als er wat aan de hand is. Als zij weten Islam is een vredelievend geloof dan zullen ze je ook beschermen”*.

Volgens deze deelnemer kunnen inloop- of informatiebijeenkomsten een middel zijn om dit te bewerkstelligen. Als voorbeeld noemt hij de door hen georganiseerde bijeenkomst over *“de Islam en burens”*: *“We hebben uitgelegd wat de Islam zegt over burens en ogen gingen open”*. Aanvullend brengt de andere deelnemer naar voren dat het ook een goede gelegenheid biedt om te laten zien wat er in moskee gebeurt, dat het een bredere functie vervult dan die van gebedshuis.

Deze bestuurder stelt daarbij dat het van meerwaarde is om aan te sluiten bij ‘buurtbewonersoverleggen’: *“je moet daar aansluiten, je vangt er veel geluiden op”*. Dit niet alleen omdat het de mogelijkheid biedt contact te leggen, maar ook omdat het inzage geeft in wat er speelt in de wijk. Dit biedt vervolgens weer aanknopingspunten voor hoe je als organisatie positief bij kan dragen aan het sociale klimaat en de leefbaarheid in de omgeving: *“wat je zelf kan doen om het tot een fleurige buurt te maken”*. Volgens de bestuurder hadden deze punten overigens nadrukkelijker onder de aandacht gebracht mogen worden tijdens de bijeenkomst.

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

### 3.6. Ervaring en omgang met incidenten

De bestuurders zijn ook gevraagd naar hun ervaring en omgang met incidenten bij moskeeën. Van de 55 respondenten geven er 21 aan dat hun moskee weleens te maken heeft gehad met een vijandig incident. Deze 21 respondenten representeren samen 18 verschillende moskeeën. Opvallend is dat bij 4 moskeeën er zowel bestuurslid/-leden zijn die wel hebben aangegeven dat er een incident heeft plaatsgevonden als bestuurslid/-leden die aangeven dat er geen incident heeft plaatsgevonden. Deze 21 respondenten is de meerkeuze vraag voorgelegd met wat voor soort incidenten hun moskee te maken heeft gehad. Tabel 4 biedt hiervan een overzicht. Wat opvalt is dat de antwoordkeuzes van 4 respondenten die betrokken zijn bij dezelfde moskee maar ten dele overlappen.

Tabel 4. Kunt u aangeven wat voor incidenten dit waren? (n=21)

Incident	Aantal
Bedreiging (dreigbrieven, dreigtelefoontjes)	11
Deponeren varkens/schapen (kop/poot/bloed)	7
Bekladding met kwetsende teksten en of symbolen	6
Verbale agressie tegen moskeebestuurders en/of bezoekers	6
Inbraak	5
Ruiten ingooien	4
Geweldpleging tegen moskeebestuurders en/of bezoekers	4
Andere vormen van vernieling of vandalisme	3



Groepering die bijvoorbeeld de rust verstoort, toegang blokkeert of een gebouw bezet	1
Anders, namelijk	0
<b>Totaal</b>	<b>47</b>

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Waar het gaat om de frequentie van incidenten geven 3 van de 21 respondenten aan dat hun moskee de afgelopen 5 jaar meer dan twee keer per jaar te maken heeft gehad met een incident, 7 respondenten geven aan dat een incident zich één of twee keer per jaar heeft voorgedaan, 11 respondenten geven aan dat een incident zich minder dan één of twee keer per jaar heeft voorgedaan (zie tabel 5). Ook hier valt op dat de 4 respondenten die allen betrokken zijn bij dezelfde moskee 3 verschillende antwoorden geven.

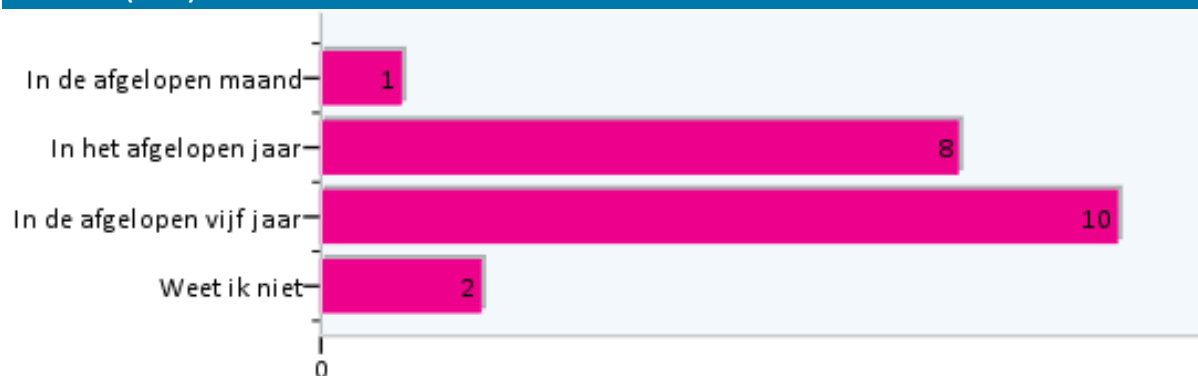
**Tabel 5. Kunt u aangeven hoe vaak uw moskee in de afgelopen 5 jaar te maken heeft gehad met incidenten? (n=21)**

	Aantal
Minder dan één of twee keer per jaar	11
Eén of twee keer per jaar	7
Meer dan twee keer per jaar	3
<b>Totaal</b>	<b>21</b>

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

In figuur 11 wordt weergegeven wanneer de incidenten volgens de moskeebestuurders voor het laatste hebben plaatsgevonden.

**Figuur 11. Kunt u aangeven wanneer de laatste keer was dat uw moskee te maken heeft gehad met een incident? (n=21)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

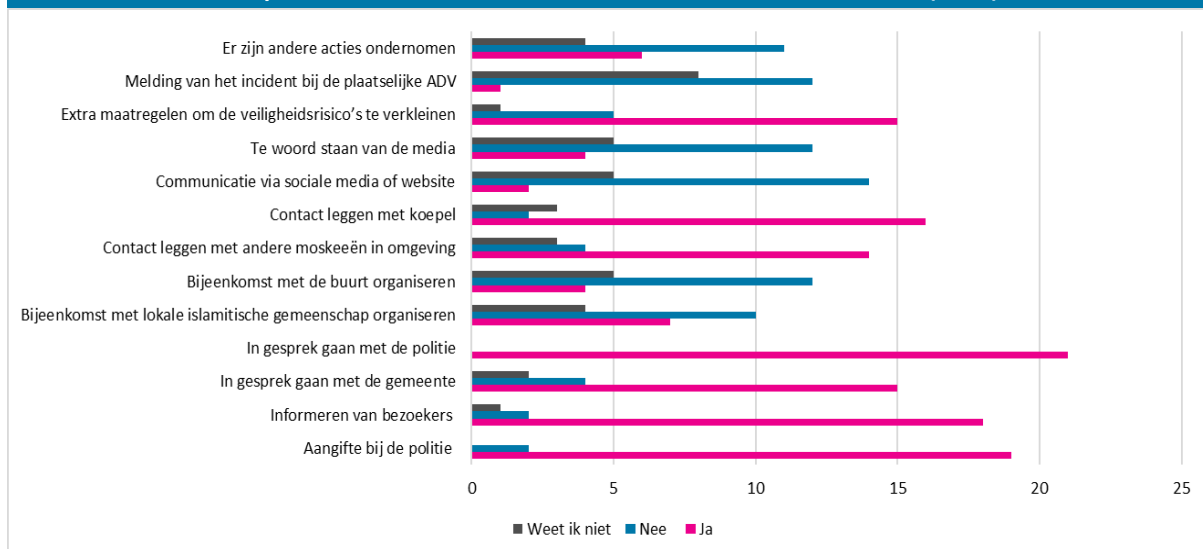
Aan moskeebestuurders die te maken hebben gehad met een incident(en) (n=21) is gevraagd of zij acties hebben ondernomen die staan omschreven in de handreiking. Een overzicht van de antwoorden op deze vraag staat weergegeven in figuur 12. Wat opvalt is dat al deze respondenten aangeven dat het moskeebestuur in reactie op een incident in gesprek is gegaan met de politie. Ook geven 19 van hen aan dat er bij een incident aangifte is gedaan. Velen van hen hebben ook moskeebezoekers geïnformeerd na een incident (86%). Stappen die aldus de respondenten net iets minder vaak zijn gezet, zijn het in contact treden met de met de koepel (76%) en andere nabijgelegen moskeeën (66%) en het gesprek aangaan met de gemeente (71%). Acties die vaak niet zijn ondernomen of waarvan men niet op de hoogte is, zijn: 'communiceren met media omtrent het incident' (12 nee, 5 weet niet) dan wel 'via eigen digitale kanalen' (14 nee, 5 weet niet); 'een melding van een incident maken bij de plaatselijke anti-discriminatie voorziening' (12 nee, 8 weet niet); en 'een bijeenkomst organiseren met de buurt' (12 nee, 5 weet niet) of 'een bijeenkomst met de lokale islamitische gemeenschap' (10 nee, 4 weet niet).



Zes respondenten hebben daarbij melding gemaakt van andere acties, in 4gevallen betreft dit acties die onder het kopje ‘het treffen van extra veiligheidsmaatregelen’ kunnen worden geschaard, dit zijn: het plaatsen van extra camera’s en/of sensoren; het verkennen van mogelijkheden voor het inschakelen van permanente beveiliging en bemanning van de moskee; en, het maken van interne afspraken. Daarnaast maakt één respondent melding van het organiseren van een verzoeningsactie met andere religieuze instanties. Eén persoon geeft aan dat er wel andere acties zijn ondernomen maar niet te weten wat deze zijn.

Ten aanzien van acties waarbij respondenten hebben aangegeven dat deze niet door het bestuur zijn ondernomen of zij zich daar niet van bewust zijn is gevraagd of zij deze, naar aanleiding van wat zij hebben geleerd tijdens de bijeenkomst, bij een eventueel toekomstig incident zouden ondernemen. Zoals in figuur 13 staat weergegeven stellen de enige twee respondenten die aangaven dat hun bestuur in het verleden geen aangifte heeft gedaan bij een incident, dat zij dit bij een eventueel toekomstig voorval zelf wel zouden doen. Ook geven vijf van de zes respondenten die aangeven dat dit in het verleden niet is gebeurd, aan dat zij zelf het gesprek aan zouden gaan met de gemeente. Daarbij geven veel respondenten aan dat zij een bijeenkomst met de islamitische gemeenschap (13/14) en de buurt (13/17) zouden organiseren en melding zouden maken bij een anti-discriminatie voorziening (14/20). Opvallend is dat betrekkelijk veel respondenten aangeven dat zij bij een eventueel toekomstig incident niet de media te woord zouden staan (9/17) dan wel hierover zouden communiceren via eigen digitale kanalen (13/19).

**Figuur 12. U geeft aan dat uw moskee te maken heeft gehad met één of meer incidenten. Heeft het moskeebestuur daarop één of meerdere van onderstaande acties\* ondernomen? (n=21)**

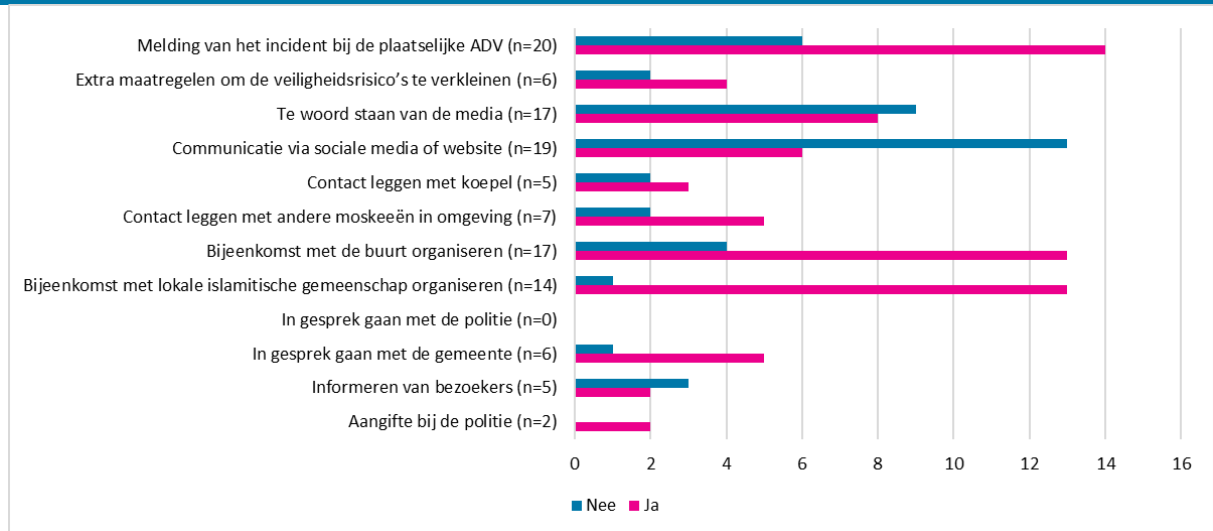


Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

\*voor het behoud van overzicht van de grafiek zijn de acties in figuur 12 korter omschreven dan in de vragenlijst.



**Figuur 13. Bij de vorige vraag gaf u aan dat het moskeebestuur enkele acties niet heeft ondernomen of dat u hiervan niet op de hoogte bent. Zou u, naar aanleiding van wat u heeft geleerd op de bijeenkomst, bij een eventueel toekomstig incident één of meerdere van de volgende acties\* ondernemen?**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

\*voor het behoud van overzicht van de grafiek zijn de acties in figuur 13 korter omschreven dan in de vragenlijst.

Respondenten die aangeven dat hun moskee niet te maken heeft gehad met een incident (n=34) is tevens gevraagd welke stappen zij zouden ondernemen indien hun moskee hier in de toekomst mee te maken krijgt (zie tabel 6). Evenals bij respondenten die wel te maken hebben gehad met een incident, zijn in gesprek treden met (88%) en aangifte doen (94%) bij de politie en contact opnemen met de gemeente (88%) veel genoemde stappen. Ook geeft een meerderheid van de respondenten aan dat zij: bezoekers zullen informeren (71%); extra veiligheidsmaatregelen zullen treffen (68%); en contact zullen leggen met de koepel (65%) en - in mindere mate - nabijgelegen moskeeën (56%). Waar veel respondenten die te maken hebben gehad met een incident rondom hun moskee aangeven dat zij (nu) een bijeenkomst met de buurt en islamitische gemeenschap zouden organiseren, lijken deze respondenten minder geneigd tot het zetten van deze stappen. Minder dan de helft van de 34 respondenten geeft aan deze acties te zullen ondernemen (16 bijeenkomst met de buurt / 13 bijeenkomst met de lokale islamitische gemeenschap). Ook geeft ongeveer een derde van de respondenten aan melding te zullen maken bij de lokale antidiscriminatievoorziening (11/34). Wat daarnaast opvalt is dat ook van de respondenten die geen incident heeft meegemaakt in de moskee, het incident communiceren via eigen digitale kanalen (12/34) en de media te woord staan (9/34) de maatregelen zijn die ze verwachtten het minste te zullen treffen. Over dit laatste punt is verder gesproken binnen de focusgroep (zie box 4).

**Tabel 6. Stel uw moskee krijgt wel te maken met een incident, welke stappen zou u dan zetten? (n=34)**

	Aantal	Percentage
Aangifte bij de politie	32	94.12%
In gesprek gaan met de gemeente	30	88.24%
In gesprek gaan met de politie	30	88.24%
Informeren van bezoekers	24	70.59%
Extra maatregelen treffen om de veiligheidsrisico's te verkleinen	23	67.65%
Contact leggen met koepel waarbij de moskee is aangesloten	22	64.71%
Contact leggen met andere moskeeën in de nabije omgeving	19	55.88%
Bijeenkomst met de buurt organiseren	16	47.06%
Bijeenkomst met lokale islamitische gemeenschap organiseren	13	38.24%



Communicatie via sociale media of website	12	35.29%
Melding van het incident bij de plaatselijke antidiscriminatievoorziening (ADV)	11	32.35%
Te woord staan van de media	9	26.47%
Anders	0	0%

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Samenvattend kan worden gesteld dat veel respondenten aangeven dat zij een groot deel van de in de handreiking omschreven acties zouden ondernemen wanneer zij te maken krijgen met een incident. Respondenten die aangeven dat hun moskee te maken heeft gehad met een voorval geven er blijk van dat zij, naar aanleiding van wat zij hebben geleerd tijdens de bijeenkomst, acties zullen ondernemen die hun moskeeorrganisatie volgens hen voorheen niet heeft ondernomen bij (een) incident(en) of waarvan ze niet weten of die zijn ondernomen. Ook moskeebestuurders die niet te maken hebben gehad geven aan een hoop van de omschreven acties te ondernemen. In beide gevallen geldt dat men terughoudend is waar het gaat om het ondernemen van een aantal acties die in de handreiking aan orde komen, zoals het communiceren via (sociale) media. Bij respondenten die aangeven dat hun moskee niet te maken heeft gehad met een incident is het opvallend dat er weinig aangeven melding te zullen maken bij de plaatselijke ADV. Over het melden van incidenten bij de ADV is ook gesproken binnen de focusgroep (zie box 4).

#### Box 4. Omgang met de media en melding maken bij de ADV na incidenten

Veel deelnemers aan de bijeenkomsten lijken terughoudend waar het gaat om ruchtbaarheid geven aan incidenten via de media. Dit blijkt zowel uit de enquête maar ook uit observaties tijdens de bijeenkomsten. Zo ontstond er bijvoorbeeld tijdens de bijeenkomst in Utrecht op 12 November 2017 een discussie over hoe er door moskeebesturen zou moeten worden omgegaan met de media na een incident. Waar sommige deelnemers van mening waren dat men de media moet ontwijken, bepleitten anderen onder meer dat dit niet werkt omdat de media dan de bezoekers opzoekt en je minder controle hebt over de boodschap.

Een soortgelijke verdeeldheid viel niet te bespeuren binnen de focusgroep. De deelnemers gaven allen in meer of mindere mate blijk van terughoudendheid waar het gaat om het benaderen van media. Eén van de deelnemers denkt dat binnen veel moskeeën het idee leeft dat ze vooral niks tegen de pers moeten zeggen indien zij te maken krijgen met een voorval. Hij denkt dat dit komt omdat dat moskeeën bang zijn dat dit averechts effect zal hebben en er een aanzuigende werking vanuit kan gaan. Anderzijds wijst hij op een gebrek van vertrouwen in de media. Moskeeën zouden bang zijn dat er in de mediaberichtgeving zaken zullen worden verdraaid.

Eén andere bestuurder merkt daarbij op dat hij zelf slechte ervaringen heeft gehad met de media. Zo zou een van de Islamitische instituten waarbinnen hij actief is in het verleden onterecht negatief zijn belicht in de berichtgeving. Volgens deze moskeebestuurder staat dit voorval niet op zichzelf en worden (zaken omtrent) moslims in de media vaak negatief geportretteerd, een mening die door andere aanwezigen wordt gedeeld. Een moskeebestuurder die aangeeft dat hij wel de media op zal zoeken indien een voorval zich voordoet, merkt op dat hij alleen contact zal opnemen met een specifieke krant die zijn vertrouwen heeft. Die krant zou er 'neutraler in staan' en bovendien ook aandacht besteden aan positief nieuws.

Een andere maatregel die binnen de focusgroep aan bod is gekomen is het melden van incidenten bij de plaatselijke ADV. Zoals gesteld geeft een aanzienlijk deel van de respondenten wiens moskee niet te maken heeft gehad met een incident er blijk van deze stap niet te zullen zetten indien zich wel een voorval voordoet. Dit stemt overeen met de ervaringen van één van de deelnemers aan de focusgroep. Aldus de bestuurder is er op dit terrein terughoudendheid bij veel moskeeën en hun achterban. Hierbij wijst hij op een onderscheid tussen oude en jongere generaties. Volgens de bestuurder zouden jongere generaties iets minder



terughoudend zijn en op dit punt proactiever handelen: *“De jonge generatie is meer van dat hoort niet, we moeten melding maken. Hoe meer meldingen we doen, hoe er meer er wordt geïnventariseerd”*.

Hij acht het van belang dat deze terughoudend wordt weggenomen en de meldingsbereidheid wordt vergroot. Onder meer om een signaal af te geven aan de politiek: *“Omdat ze uitgaan van de cijfers, lijkt het nu alsof er niks aan de hand is voor de politiek”*. Daarom vond de bestuurder het van grote meerwaarde dat er tijdens de bijeenkomst waaraan hij deelnam vertegenwoordiging vanuit een antidiscriminatiebureau aanwezig was. De bestuurder gaf aan dat de deelnemers op overtuigende wijze werden gewezen op het nut en de noodzaak van het melden van incidenten. Hij geeft aan dat zij, na een *‘interne evaluatie’* van de bijeenkomst, vanuit de moskee het plan hebben opgevat om voor de achterban bijeenkomsten te organiseren die onder meer dienen bij te dragen aan het stimuleren van meer bewustwording op dit terrein.

Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

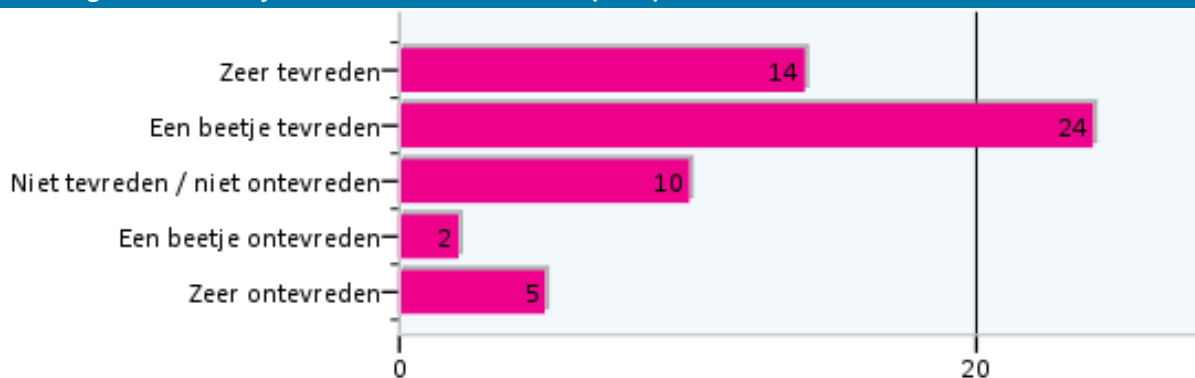
### 3.7. Contact en samenwerking met de gemeente en politie

Aan respondenten is gevraagd hoe zij de samenwerking op het gebied van veiligheid van de moskee met de gemeente en de politie in algemene zin waardeerden voorafgaand aan de bijeenkomst, en of zij naar aanleiding van de handreiking of de bijeenkomst contact hebben gehad met de gemeente of politie.

#### Contact en samenwerking met de gemeente

Van de 55 respondenten geven 38 respondenten aan hier in meer of mindere mate tevreden over te zijn. Hiervan zijn 14 respondenten zeer tevreden en 24 respondenten een beetje tevreden. Daarnaast zijn er 7 respondenten die blijk geven van een zekere ontevredenheid, 5 respondenten zijn zeer ontevreden en 2 respondenten een beetje ontevreden. Een groep van 10 respondenten geeft aan niet tevreden noch ontevreden te zijn.

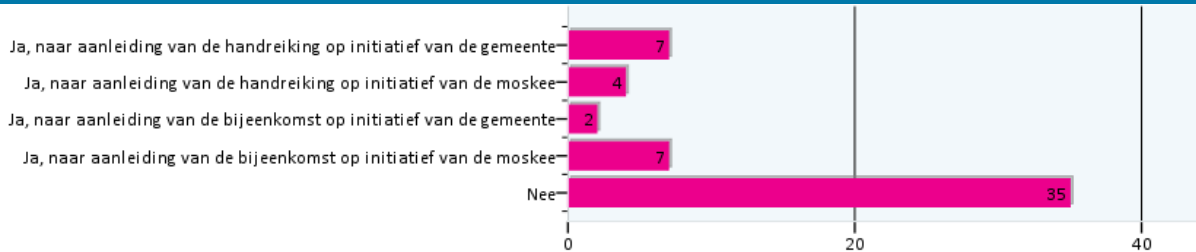
Figuur 14. Hoe waardeerde u de samenwerking tussen moskee en gemeente op het gebied van veiligheid voorafgaand aan de bijeenkomst? Bent u daarover: (n=55)



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Op de vraag of er ook contact is geweest met het moskeebestuur naar aanleiding van de handreiking dan wel de bijeenkomst geeft het merendeel van de respondenten (64%) aan dat dit niet het geval is. Van de overige 20 respondenten geven er 11 aan dat er contact is geweest met de gemeente naar aanleiding van de handreiking. Hiervan geven 7 respondenten aan dat dit is gebeurd op initiatief van de gemeente tegenover 4 respondenten die stellen dat de moskee het initiatief heeft genomen. Van de 9 respondenten die stellen dat er contact is geweest naar aanleiding van de bijeenkomst geeft juist de meerderheid (n=7) aan dat dit is gebeurd op initiatief van de moskee zelf.

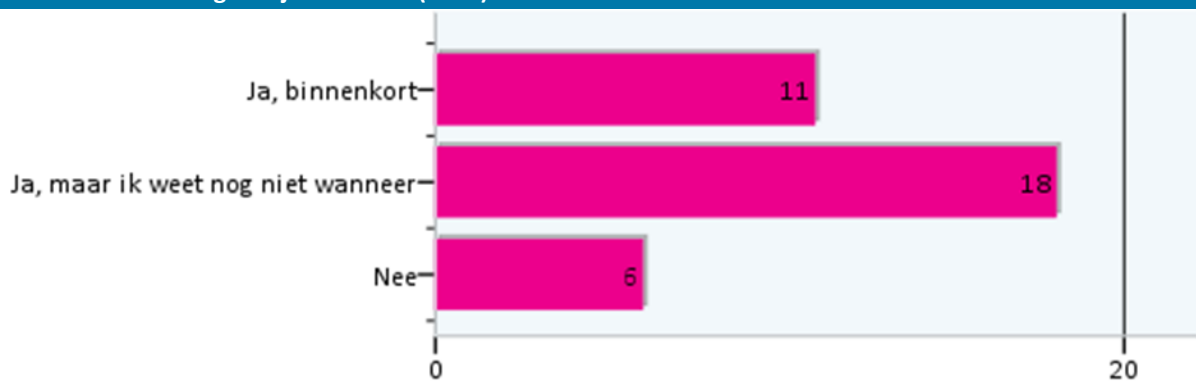
**Figuur 15. Is er contact geweest tussen uw moskeebestuur en gemeente naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst? (N=55)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Aan de 35 respondenten die aangeven dat er geen contact is geweest, is vervolgens de vraag gesteld of zij nog wel van plan zijn contact op te nemen naar aanleiding van de handreiking of de bijeenkomst. Van deze 35 respondenten geven er 29 aan van plan te zijn contact op te nemen. Van deze 29 respondenten stellen 11 de intentie te hebben dit binnenkort te doen. Voor 18 respondenten geldt dat ze wel aangeven die intentie te hebben maar nog niet weten wanneer ze contact op zullen nemen.

**Figuur 16. Is uw moskeebestuur nog wel van plan contact op te nemen met de gemeente naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst? (n=35)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

De respondenten die contact zullen opnemen met de gemeente of dit al hebben gedaan is gevraagd waarover. Een meerderheid wil met de gemeente spreken over het thema veiligheid. Enkele respondenten maken daarnaast melding van het bespreken van specifieke zaken zoals contactpersonen of de uitvoering van een 'risicoanalyse'. Een ander meermaals genoemd punt is dat er al sprake is van regelmatig contact met de gemeente, waarbij een enkeling expliciet vermeldt dat dit ook op het gebied van veiligheid het geval is. In die zin wordt/is er niet specifiek contact opgenomen naar aanleiding van de handreiking of de bijeenkomst.

Respondenten die aangeven niet de intentie te hebben contact op te nemen naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst (n=6) is de open vraag gesteld waarom zij dit niet doen. Er komen vijf redenen naar voren, deze laten zich als volgt omschrijven:

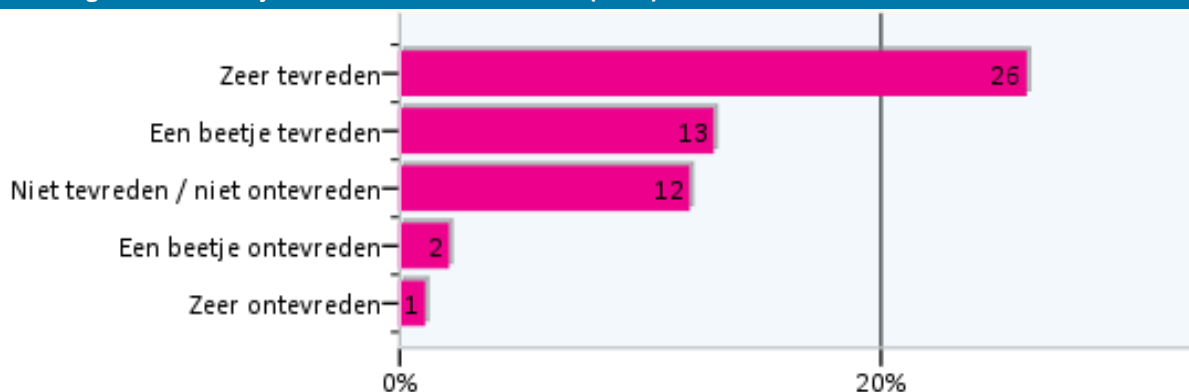
- het is niet nodig omdat er geen directe aanleiding is in de vorm van een incident;
- er is al veelvuldig contact op het gebied van veiligheid;
- er is sprake van een gebrek aan capaciteit/tijd;
- de gemeente kan op dit terrein weinig doen;
- de gemeente kan zelf contact opnemen bij eventuele spanningen.



## Contact en samenwerking met de politie

Bovengenoemde vragen zijn ook gesteld ten aanzien van de politie. De samenwerking met de politie op het gebied van veiligheid voorafgaand aan de bijeenkomst wordt door de respondenten in algemene zin iets positiever geëvalueerd dan die met de gemeente. Bijna de helft (26) van de 54 respondenten geeft aan hierover 'zeer tevreden' te zijn. Voor 13 respondenten geldt dit een beetje. Slechts enkele respondenten (3) zijn niet tevreden. Hiervan geven 2 respondenten aan een 'beetje ontevreden' en 1 respondent 'zeer ontevreden' te zijn. Daarnaast zijn er 12 respondenten die stellen niet tevreden noch ontevreden te zijn.

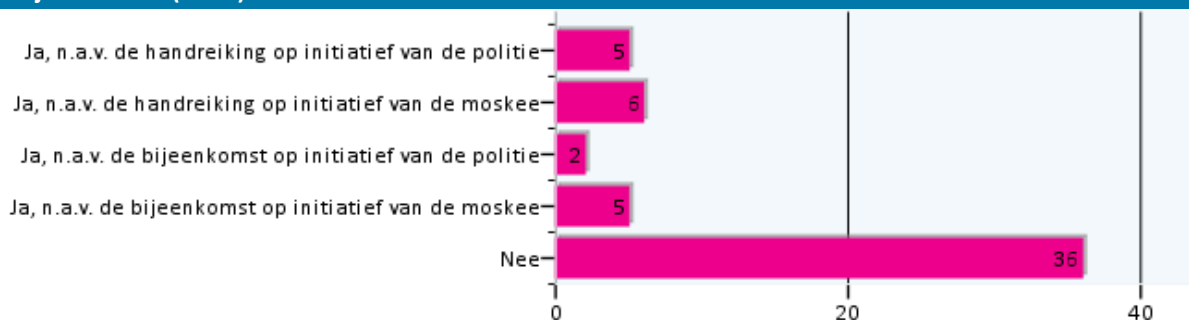
**Figuur 17. Hoe waardeerde u de samenwerking tussen moskee en politie op het gebied van veiligheid voorafgaand aan de bijeenkomst? Bent u daarover: (n=54)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Op de vraag of er contact is geweest met de politie naar aanleiding van de handreiking of de bijeenkomst geven 36 van de 54 respondenten aan dat dit niet het geval is geweest. Van de respondenten die aangeven dat er wel contact is geweest (n=18) geven er 11 aan dat dit is gebeurd naar aanleiding van de handreiking. Hiervan stellen 5 respondenten dat dit is gebeurd op initiatief van de politie en 6 op initiatief van de moskee. Tot slot zijn er 7 respondenten die aangeven dat er contact is geweest naar aanleiding van de bijeenkomst. Van deze respondenten geven er 5 aan dat dit is gebeurd op initiatief van de moskee en 2 op initiatief van de politie.

**Figuur 18. Is er contact geweest tussen uw moskeebestuur en politie naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst? (N=54)**

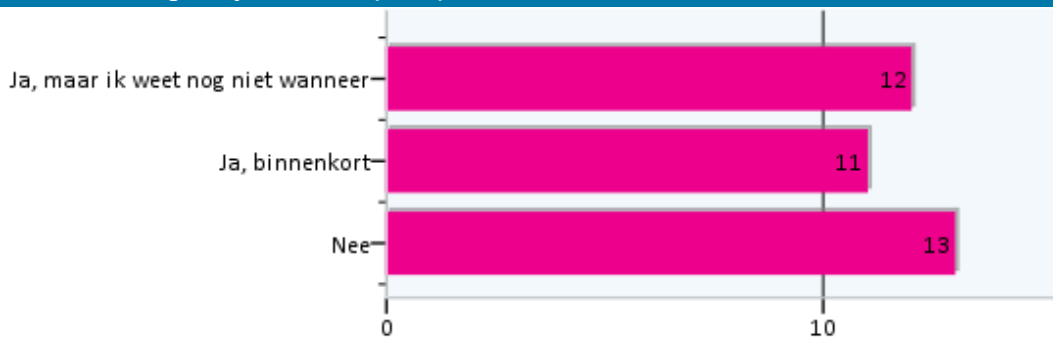


Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Van de 36 respondenten die aangeven dat er geen contact is geweest met de politie geven 23 personen aan dat zij nog wel van plan zijn om contact op te nemen naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst. Hiervan stellen 11 respondenten dit binnenkort te willen doen. De andere 12 geven aan nog niet te weten wanneer ze deze stap zullen zetten. Iets meer dan een derde (13) geeft aan dit niet van plan te zijn.



**Figuur 19. Is uw moskeebestuur nog wel van plan contact op te nemen met de politie naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst? (N=36)**



Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018

Aan respondenten die stellen dat zij contact hebben opgenomen met de politie dan wel contact zullen opnemen is ook de open vraag gesteld met welke reden zij dit hebben gedaan of zullen doen. Respondenten die deze vraag hebben beantwoord geven veelal aan contact te hebben gezocht of te willen zoeken om over veiligheid in gesprek te gaan, informatie in te winnen (over maatregelen) en/of afspraken met de politie te maken. Een enkele respondent maakt daarbij melding van het bespreken van specifieke zaken zoals: het laten uitvoeren van een 'veiligheidsscan', het bespreken van contactpersonen en de kwaliteit van het contact en de samenwerking met de politie.

Respondenten die aangeven geen contact te zullen opnemen, is de open vraag gesteld waarom zij dit niet doen. De antwoorden laten zich inhoudelijk bijna in tweeën opdelen. Men geeft er blijk van hier geen aanleiding toe te zien of stelt dat er al sprake is van structureel dan wel goed contact. Er zijn twee uitzonderingen, één respondent stelt dat het de taak is van de politie om contact op te nemen en niet andersom. Een ander geeft aan op dit moment te maken te hebben met een gebrek aan capaciteit/tijd binnen zijn team. Die laatste is overigens dezelfde respondent die aangeeft dat dit een barrière vormt om in contact te treden met de gemeente.

Met de deelnemers van de focusgroep is doorgesproken over het contact en de samenwerking met de overheid en politie op het terrein van veiligheid van de moskeeën en of het uitbrengen van de handreiking en de bijeenkomsten hierop van invloed zijn geweest. Hetgeen aan de orde is gekomen staat beschreven in box 5.

#### **Box 5. Contact met gemeente en politie over veiligheid**

Alle gesproken moskeebestuurders onderschrijven het belang van goede contacten met de politie en gemeenten, en allen stellen dat hun organisaties de weg naar de gezaghebbende instanties weten te vinden. Niet geheel onverwachts verschilt de waardering van het contact en de samenwerking met de lokale overheid en de politie op het gebied van de veiligheid van moskeeën per deelnemer. Waar de één relatief tevreden is over de contacten, is de ander kritischer. Zo geeft een deelnemer die betrokken is bij islamitische organisaties in twee gemeenten aan dat hij tevreden is over het contact in de ene gemeente, maar het contact in de andere te wensen overlaat.

In algemene zin laten de deelnemers blijken dat zij verwachten dat de gemeente en politie een proactieve houding aannemen waar het gaat om de veiligheid van de moskee. In de beleving van de deelnemers is dit nog niet altijd het geval. Zo stelt één deelnemer bijvoorbeeld dat hij het idee heeft dat de lokale overheid geneigd is om reactief te handelen en pas contact zoekt wanneer er iets aan de hand is. Hij acht het onder meer van belang dat de overheid zich meer inzet om het sociale klimaat in zijn gemeente te verbeteren, om te zorgen dat iedereen zich veilig voelt, is het ook van belang 'de sfeer aan te pakken'. Overigens ziet hij hier ook een taak voor de Rijksoverheid en politiek. Zowel de politiek als de rijksoverheid zouden zich in zijn optiek



in moeten zetten voor verbinding. Hij is van mening dat de wijze waarop er door sommige partijen en politici over de Islam en moslims wordt gesproken juist een polariserende uitwerking heeft op de samenleving.

De invloed van het uitbrengen van de handreiking en de georganiseerde bijeenkomst op het contact en de samenwerking is ook besproken. Twee deelnemers geven tijdens het gesprek aan dat er geen contact is geweest met de gemeente en politie naar aanleiding van de handreiking en bijeenkomsten. Zo stelt een deelnemer dat de lokale overheid van één van de gemeenten waarbinnen hij actief is de handreiking geruime tijd geleden moet hebben ontvangen. Hierover hebben zij echter nooit contact gezocht met zijn organisatie. Vervolgens hebben zijzelf gepoogd contact te zoeken. Hoewel dit al geruime tijd geleden is gebeurd, zijn zij nog steeds in afwachting van een reactie. De andere bestuurder brengt naar voren dat er tijdens de bijeenkomst waar hij aanwezig was, zou zijn gesteld dat zijn moskee zouden worden benaderd door de gemeente en politie om in gesprek te gaan over het onderwerp. Dit zou echter niet zijn gebeurd. Daarbij had hij verwacht dat de gemeente en politie bij de bijeenkomsten aanwezig zouden zijn. Dat was bij de bijeenkomst waar hij aanwezig was niet het geval. Hij is van mening zij in deze meer betrokkenheid hadden moeten tonen.

*Bron: Labyrinth Onderzoek & Advies, 2018*

### 3.8. Wat mist u nog?

Aan het einde van de enquête is de respondenten gevraagd of zij nog missen, ondanks de bijeenkomst, om als moskeebestuurder te kunnen zorgen voor een veilige moskee. De meeste respondenten geven (n=23) aan dat zij niet (specifiek) iets missen, hebben hierover geen mening, of geven antwoord geen antwoord op de vraag. Daarnaast relateren 8 antwoorden aan zaken op het gebied van (fysieke) beveiligingsmaatregelen zoals extra surveillance (door de politie) of bewaking, camera's en alarmsystemen. Ook wenst een respondent een EHBO-cursus. Sommigen geven aan voor het nemen van maatregelen graag ondersteuning vanuit de gemeente te ontvangen. Een zevental bestuurders laten blijken graag een verbetering te zien in het contact en de samenwerking met de gemeente en/of politie, zoals meer (structureel) contact of een meer proactieve houding vanuit de gemeente of politie op dit terrein. Enkele bestuurders geven aan graag meer informatie (voor bezoekers) en richtlijnen te krijgen of geven aan graag verbeteringen te zien zoals een draaiboek en communicatieplan. Ook stellen sommige respondenten dat er moet worden ingezet op meer bewustwording onder moskeebestuurders en meer samenwerking en uitwisseling tussen moskeeorganisaties. Daarnaast zijn er nog enkele zaken die eenmalig aan de orde komen. Zo ziet één persoon graag meer aandacht voor wat hij beschouwd als dieperliggende oorzaken van spanningen en incidenten, een ander ziet graag dat de media "meer in dienst staat van de samenleving".



# 4. Resultaten focusgroepgesprek met gespreksleiders

## 4.1. Introductie

In het onderstaande hoofdstuk worden de resultaten van het duointerview met de twee dagvoorzitters van de bijeenkomsten besproken. Er is tijdens dit gesprek gevraagd wat zij van de vorm, opzet en uitvoering van de bijeenkomsten vonden en of zij deze goed vonden aansluiten op het kennisniveau en de behoeften van de deelnemers. Daarnaast is gevraagd welke opbrengsten zij hebben ervaren en welke aanknopingspunten zij zien voor vervolg.

## 4.2. Oordeel over de vorm, opzet en uitvoering van de bijeenkomsten

Beide dagvoorzitters gaven aan in algemene zin tevreden te zijn over de opzet, vorm en uitvoering van de bijeenkomsten. Zo stelde één van hen: “Mijn indruk was wel dat we het goed hebben aangepakt. We hadden goede acteurs en het was rijk aan casuïstiek. Verder dan de eerste casus kwamen we vaak niet, maar daar zaten ook de belangrijkste elementen in. In alle gevallen hebben we dus casus één behandeld [...] We hebben ons verder wel gewoon goed aan het programma gehouden, ook aan de lijn en aan de tijd. Dus ik ben er positief over hoe het is georganiseerd en over hoe het op de dag zelf ging”. Wel merkt hij op dat niet alle moskeebestuurders voorafgaand even goed waren geïnformeerd over de inhoud van de bijeenkomst en wat er van hen werd verwacht, een taak die bij de koepelorganisaties lag.

De andere dagvoorzitter gaf aan dat hij de meeste van de bovengenoemde punten onderschrijft. Hoewel hij stelde dat hij het zelf niet erg vond dat moskeebestuurders niet altijd even goed waren geïnformeerd. Ook gaf hij aan minder tevreden te zijn over de trainingsacteurs die tijdens de bijeenkomsten die door hem zijn geleid zijn ingezet: “Helaas waren de acteurs niet goed genoeg bekend met de rol die ze moesten vertolken”. Hij legt uit dat de keus voor deze acteurs voornamelijk berustte op hun vermogen over te stappen naar de taal van herkomst van bestuurders indien die Nederlandse taal onvoldoende machtig zijn. Achteraf gezien vraagt hij zich af of er niet beter had kunnen worden geselecteerd op vermogen om de rol te vertolken. In zijn optiek is het van minder groot belang dat acteurs qua taal kunnen aansluiten wanneer er dagvoorzitters of begeleiders zijn die de vertaalslag zouden kunnen maken.

Tot slot wordt door de dagvoorzitter die aanwezig was bij de bijeenkomsten die waren georganiseerd in samenwerking met de Turkse koepels nog opgemerkt dat gemeenten niet aanwezig waren bij de bijeenkomsten. Ook zou de politie slechts een enkele keer hebben geparticipeerd. Hij vindt dit teleurstellend en had dit graag anders gezien. Bij de bijeenkomsten georganiseerd in samenwerking met de Marokkaanse koepels waren gemeente en politie meestal wel aanwezig. Daar was bij één van de bijeenkomsten ook representatie vanuit antidiscriminatievoorzieningen, hetgeen volgens de dagvoorzitter van grote meerwaarde was: “die zaten echt goed op het gevoel van mensen en hebben mensen bewust gemaakt van het nut en de noodzaak van meldingen maken”.

## 4.3. Aansluiting op het kennisniveau en de behoeften van deelnemers

De dagvoorzitters hebben het idee dat de bijeenkomsten overwegend goed aansloten op het kennisniveau en de behoeften van deelnemers aangaande de thematiek. Eén van de dagvoorzitters stelt hierover: “We hebben in het begin gepolst, wie zit er eigenlijk in het publiek en in hoeverre zijn zij al met het onderwerp bezig. Wie stelt prioriteiten en wie niet”. Hierop is vervolgens ingespeeld tijdens de bijeenkomsten.

Wat betreft het kennisniveau viel hem op dat moskeebestuurders bij de het onderwerp veiligheid meer dan eens denken in termen van ‘fysieke veiligheidsmaatregelen’: “Zoals zorgen dat er brandblussers zijn, dat je



hesjes hebt, daar bleef het vaak heel erg bij". Men leek zich veelal minder bewust van het belang van zaken zoals "preventief, sociaal overleg". Hetgeen hierover werd verteld drong volgens deze dagvoorzitter ook niet altijd meteen door.

Tegelijkertijd merken de dagvoorzitters op dat het kennisniveau onder deelnemers uiteenliep evenals de wijze waarop zij zich verhielden tot de thematiek. Dit werd in zekere mate weerspiegeld in de vragen die bestuurders hadden ten aanzien van het onderwerp. Zij merkten onder meer verschillen op tussen bestuurders die een jongere of oudere generatie vertegenwoordigden en bestuurders die wel of niet te maken hebben gehad met een incident. De bekendheid en ervaring met de thematiek leek onder jongere deelnemers en deelnemers die te maken hebben gehad met incident hoger en zij waren soms gretiger naar nieuwe informatie. Zo stelde één van hen over jongere aanwezigen: "Die waren de slimste van de klas". Hierbij werd ook opgemerkt dat jongere bestuurders anders tegenover specifieke zaken stonden. Dit viel bijvoorbeeld op als er werd gesproken over communicatie via (sociale) media. Jongere aanwezigen gaven in algemene zin blijk van een grotere bereidheid deze middelen in te zetten. Ook leken zij proactiever bezig te zijn met zaken als beeldvorming en de positionering naar de buitenwereld.

De dagvoorzitter die aanwezig was bij bijeenkomsten die waren georganiseerd in samenwerking met de verschillende Turkse koepels zag ook "een verschil waar het gaat om de koepel en de reactie van moskeeorganisaties". Bij bijeenkomsten georganiseerd in samenwerking met de ene koepel "was het meer van dan gaan we dit en dat doen en pakken het zo aan [...] Bij de ander was het echt een stap terug. Dan moest je soms nog helemaal vertellen wat de rol van de gemeente was."

Tot slot viel op dat betrokkenen bij moskeeën uit de grote steden veelal 'een slag verder' waren dan andere deelnemers. Zij waren bijvoorbeeld zouden bijvoorbeeld beter hun weten te vinden naar de politie en gemeenten. Eén dagvoorzitter geeft wel aan dat "ondanks de bekendheid met instituties en de personen daarbinnen" ook hun "handelingsperspectief nog sleutelwerk verdient".

#### 4.4. Ervaren opbrengsten

De gespreksleiders zijn in algemene zin positief over de opbrengsten van de bijeenkomsten. Eén van de gespreksleiders geeft aan dat de bijeenkomsten bovenal hebben bijgedragen aan meer bewustwording onder bestuurders, onder meer waar het gaat om eigen verantwoordelijkheid op het gebied van veiligheid en voorzorgsmaatregelen die zij kunnen treffen "Uiteindelijk vonden ze het allemaal interessant en belangrijk. Wat wel gelukt is, is hun bewuster te maken van hun verantwoordelijkheid, want die hebben ze uiteindelijk als bestuurder als het om veiligheid gaat [...] Wat ook wel mooi was, is dat ze zeiden van dit is toch ook wel echt heel belangrijk, en dat ze ook aangaven dat ze hoopten dat de landelijke afdeling hier meer werk van zou gaan maken. Ze wisten ook nog niet alles, zo was er meestal geen draaiboek of calamiteitenplan."

De andere dagvoorzitter is tevens van mening dat de bijeenkomsten hebben bijgedragen aan bewustwording en kennis. Maar hij benadrukte wel dat men realistisch moet zijn over wat er met een eenmalige bijeenkomst kan worden bereikt. Het bewerkstelligen van een vertaling van kennis naar gedrag vraagt om meer investeringen: "Dit is een keer een sessie van 2,5 uur, dan moet je ook reëel zijn. Wat beklijft er uiteindelijk? Dit gaat hooguit over weten, maar het omzetten in het doen vereist meer". Tegelijkertijd benadrukt hij dat "...er ook veel moskeebestuurders [zijn] die al heel veel doen en die ook wel iets in huis hebben". Als zodanig is het niet zo dat er "van nul wordt begonnen", in veel gevallen gaat het om "hoe gaan we van goed naar beter".

In de beleving van deze gespreksleider is een andere opbrengst van de bijeenkomsten dat de Rijksoverheid het signaal heeft afgegeven dat zij de veiligheid van moskeeën serieus neemt. Zo stelt hij "Wat sowieso goed was is dat de bijeenkomsten eraan hebben bijgedragen dat men het gevoel heeft dat de situatie rondom moskeeën serieus wordt genomen [...] Je ziet [binnen moskeeën] een soort van hang van naar 'nemen jullie het nou wel serieus?' of de vraag, 'hoe serieus nemen jullie de dreiging die naar moskeeën toe uitgaat?'" Het is in ieder geval een begin geweest van "weet dat wij het serieus nemen". Gelijktijdig stelt hij ook hier: "Wil je dat dit beklijft dan ben je er niet met één sessie". Aldus de gespreksleider heeft deze boodschap de kracht van herhaling



nodig, en zal het een proces van meerdere jaren zijn om deze over te brengen. Daarbij benadrukt hij dat het succesvol overbrengen van deze boodschap ook een verandering vraagt van de ‘mindset’ bij gezaghebbende instanties: “we moeten in Nederland gaan beseffen dat moskeeën onderdeel zijn geworden van ons veiligheidsoverleg. In de zin van dat zij op wijkniveau participant zijn in het veiligheidsvraagstuk”. Volgens hem is het belang dat moskeeën in deze worden beschouwd en betrokken als serieuze gesprekspartner.

#### 4.5. Aanknopingspunten voor een vervolg

Beide dagvoorzitters geven aan de meerwaarde in te zien van verdere toerusting van moskeebestuurders waar het gaat om de thematiek veiligheid. Wel doen zij de suggestie om dit meer lokaal en meer doelgroepspecifiek aan te vliegen. Ten aanzien van die laatste is het van belang dat er rekening wordt gehouden met moskeebestuurders ‘willen en kunnen’. Zo zou het bijvoorbeeld nuttig kunnen zijn om apart aan de slag te gaan met moskeebestuurders uit steden of die incidenten hebben meegemaakt. Die zijn veelal ‘al verder’ en hebben andere vragen en behoeften.

Ook achtten zij het van belang dat bij eventuele vervolgstappen de gemeente en politie nadrukkelijker worden betrokken. Zij achtten het een meerwaarde om de focus bij vervolgstappen te leggen op gemeenten en moskeebesturen die laat blijken “welwillend te zijn en de drang hebben zich te ontwikkelen [...] Dan zet je daarmee een lijn, een verdere ontwikkeling in”. Zij zouden vervolgens een voorbeeldfunctie kunnen vervullen voor anderen.



## 5. Conclusies

Zoals in hoofdstuk 1 naar voren kwam was het doel van de evaluatie om inzicht te krijgen in de mate waarin de doelstellingen van de regionale bijeenkomsten handreiking veilige moskee zijn behaald. Dit waren:

1. Een grotere bekendheid van de handreiking onder moskeebesturen;
2. Een vergroting van de vaardigheden van moskeebestuurders om te werken met de handreiking en aan een veilige moskee;
3. Inzicht bij moskeebesturen dat zij een serieuze gesprekspartner zijn op lokaal niveau voor de gemeente op het terrein van veiligheid van de moskeeën;
4. De samenwerking tussen moskee, politie en gemeenten rondom de veiligheid van moskeeën te verbeteren.

Op basis van de resultaten van de enquête kan worden gesteld dat de bijeenkomsten hebben bijgedragen aan de bekendheid van respondenten met de handreiking. Zo geeft iets minder dan de helft van de respondenten aan voorafgaand aan de door hun bijgewoonde bijeenkomst niet bekend te zijn geweest met de handreiking. Nagenoeg al deze respondenten geven aan tijdens de bijeenkomst (iets) meer te hebben geleerd over de inhoud van de handreiking. Allen stellen bovendien na de bijeenkomst gebruik te hebben gemaakt van de handreiking dan wel de intentie te hebben deze te gebruiken. Ook velen die reeds bekend waren met de handreiking geven aan tijdens de bijeenkomst (iets) meer geleerd te hebben over de inhoud van de handreiking. Tot slot lijkt de bijeenkomst in zekere mate te hebben bijgedragen aan meer bekendheid met specifieke acties en maatregelen die in de handreiking aan de orde komen (alsmede een bereidheid om deze te ondernemen). Hoewel er ook meerdere acties zijn die onbekend zijn (gebleven) bij een aanzienlijk deel van de respondenten.

Of de bijeenkomsten ook hebben bijgedragen aan het vergroten van de vaardigheden van moskeebestuurders om te werken met de handreiking en aan een veilige moskee is op basis van de resultaten niet direct vast te stellen. Wel geeft een ruime meerderheid van de respondenten aan dat de door hun bijgewoonde bijeenkomst in meer of mindere mate heeft bijgedragen aan bewustwording omtrent de eigen verantwoordelijkheid bij de veiligheid van de moskee. Ook laten zij blijken (iets) meer te hebben geleerd over wat zijzelf kunnen doen ten behoeve van de veiligheid van de moskee. Deelnemers aan de focusgroep geven aan zelf niet veel nieuwe inzichten te hebben opgedaan, maar denken wel dat activiteiten zoals deze bijeenkomsten bijdragen aan bewustwording op dit terrein. In het speciaal onder moskeebestuurders van de eerste generatie. Ook de dagvoorzitters zijn van mening dat de bijeenkomsten een bijdrage hebben geleverd aan bewustwording en kennis. Gelijktijdig zijn zij wel van mening dat een duurzame vertaling van kennis naar gedrag meer investeringen vereist.

Waar het gaat om de laatste twee doelstellingen valt op dat de meeste deelnemers die de enquête hebben ingevuld aangegeven dat er al voor de bijeenkomsten contact was met de gemeente en de politie. De meerderheid van de respondenten gaf ook aan in meer of mindere mate tevreden te zijn over het contact en de samenwerking met de politie. De meeste respondenten melden dat er geen contact is opgenomen naar aanleiding van de bijeenkomsten. Een groot deel geeft wel aan de intentie te hebben contact op te nemen. Er zijn ook respondenten die stellen dat er wel contact is geweest naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst. Zij geven veelal aan dit te hebben gedaan om verder in gesprek te gaan over het thema, informatie in te winnen, of afspraken te maken. In die zin kan het zo zijn dat er een bijdrage is geleverd aan een verbetering van de samenwerking, dit kan echter niet worden vastgesteld.



# Bijlage

## Evaluatie Regiobijeenkomsten Veiligheid Moskeeën

### Uitleg vragenlijst

Recentelijk heeft u deelgenomen aan een bijeenkomst Veiligheid Moskeeën georganiseerd door moskeekoepels en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het ministerie is geïnteresseerd in hoe u deze bijeenkomst heeft ervaren, of u door de bijeenkomst meer heeft geleerd over de inhoud van handreiking Veilige Moskee en de rol die u als moskeebestuurder kan spelen bij de veiligheid van uw moskee.

De resultaten van deze enquête worden anoniem verwerkt.

-----  
**1.1. In welke gemeente staat de moskee waarbij u betrokken bent? [OPEN]**

**1.2. Binnen welke moskee bent u als bestuurslid actief? [OPEN]**

**1.3. Wat is uw functie binnen het bestuur van de moskee? [OPEN]**

**1.4. Bij welke bijeenkomst was u aanwezig?**

a: 24 september, in Maassluis

b: 15 oktober, in Apeldoorn

c: 22 oktober, in Arnhem

d: 29 oktober, in Utrecht

e: 12 november, in Den Bosch

f: 12 november, in Utrecht

g: 26 november, in Amsterdam.

h: 10 december, in Utrecht

**1.5. Kunt u aangeven waarom u naar de bijeenkomst bent gegaan?**

**1.6. Wist u voor de bijeenkomst van het bestaan van de 'Handreiking Veilige Moskee'?**

**1.6.1. [1.6. Zo ja] Hoe bent u bekend geworden met de 'Handreiking Veilige Moskee'?**

a: Via de gemeente

b: Via de koepel van moskeeën waarbij de moskee is aangesloten

c: Via een contactpersoon van de Expertise-unit Sociale Stabiliteit

d: Via de website van de Expertise-unit Sociale Stabiliteit of het NCTV

e: Via een andere website

f: Tijdens een eerdere bijeenkomst

**1.6.2. [1.6. Zo ja] Heeft u gebruik gemaakt van de 'Handreiking Veilige Moskee'?**

a: Ja, voor de bijeenkomst

b: Ja, na de bijeenkomst

c: Ja, voor en na de bijeenkomst

d: Nee, maar dat ben ik wel van plan

e: Nee, en dat ben ik ook niet van plan

**1.6.3. [1.6. Zo nee] Heeft u na de bijeenkomst gebruik gemaakt van de 'Handreiking Veilige Moskee'?**

a: Ja

b: Nee, maar dat ben ik wel van plan

c: Nee, en dat ben ik ook niet van plan





**2.1. Kunt u aangeven of de volgende stellingen voor u waar of niet waar zijn?**

**2.2. Ik ben me door de bijeenkomst meer bewust van mijn verantwoordelijkheid voor de veiligheid van de moskee.**

- a: Niet waar
- b: Beetje waar
- c: Zeker waar

**2.3. Ik heb door de bijeenkomst meer geleerd over de inhoud van handreiking.**

- a: Niet waar
- b: Beetje waar
- c: Zeker waar

**2.4. Ik heb door de bijeenkomst nieuwe dingen geleerd over wat ik zelf kan doen voor een veilige moskee.**

- a: Niet waar
- b: Beetje waar
- c: Zeker waar

**2.5. Heeft u wat u heeft geleerd tijdens de bijeenkomst onder de aandacht gebracht bij andere moskeebestuurders en/of moskeebezoekers?**

- a: Ja, bij het moskeebestuur
- b: Ja, bij moskeebezoekers
- c: Ja, bij het moskeebestuur en moskeebezoekers
- d: Nee

**3. Hierna volgen enkele vragen over de rol die moskeebestuurders kunnen spelen bij de veiligheid van hun moskee.**

**3.1. In de handreiking staan een aantal acties die moskeebestuurders kunnen verrichten voor een veilige moskee. Was/bent u bekend met deze acties?**

- a: ja, al voor de bijeenkomst
  - b: ja, sinds de bijeenkomst
  - c: nee
- 1: Het onderwerp veiligheid bespreken binnen de moskee.
  - 2: Het onderwerp veiligheid beleggen binnen de moskee
  - 3: Het leggen en onderhouden van contacten met de gemeente en politie
  - 4: Het aanwijzen van specifieke personen die contactpersonen zijn voor de gemeente en politie
  - 5: Het leggen en onderhouden van goede contacten met de buurt en omgeving.
  - 6: Aansluiting zoeken bij lokale netwerken waar maatschappelijke spanningen gemeld en besproken kunnen worden.
  - 7: Afspraken maken met de gemeente en politie over de omgang met signalen van spanningen.
  - 8: Een draaiboek opstellen voor wanneer zich een incident voordoet.
  - 9: De uitvoering van het draaiboek oefenen met een fictief incident
  - 10: Een communicatieplan opstellen voor wanneer zich een incident voordoet.
  - 11: Er voor zorgen dat (bestuurs)leden een EHBO- en/of BHV-cursus hebben gevolgd.
  - 12: Controleren of de verzekeringspolis van het moskeegebouw dekkend en redelijk is.
  - 13: Een externe partij, zoals een beveiligingsbedrijf of de politie, een analyse laten te maken van wat de moskee bedreigt of kan bedreigen.



**3.2. U geeft aan bekend te zijn met onderstaande acties voor een veilige moskee. Kunt u aangeven of uw moskeeorganisatie deze acties voor of na de bijeenkomst heeft ondernomen?**

- a: Ja, voor de bijeenkomst
- b: Ja, na de bijeenkomst
- c: Nee
- d: Weet ik niet

**4. De volgende vragen gaan over of uw moskee zelf wel eens te maken heeft gehad met vijandige incidenten en hoe u hier mee omgaat of om zou gaan.**

**4.1. Hebben er bij uw moskee in het verleden één of meer vijandige incident(en) plaatsgevonden?**

- a: Ja
- b: Nee

**4.1.1. [zo ja] Kunt u aangeven hoe vaak uw moskee in de afgelopen 5 jaar te maken heeft gehad met incidenten?**

- a: Meer dan twee keer per jaar
- b: Eén of twee keer per jaar
- c: Minder dan één of twee keer per jaar
- d: Weet ik niet

**4.1.2. Kunt u aangeven wanneer de laatste keer was dat uw moskee te maken heeft gehad met een incident?**

- a: In de afgelopen maand
- b: In het afgelopen jaar
- c: In de afgelopen vijf jaar
- d: Weet ik niet

**4.1.3. Kunt u aangeven wat voor incidenten dit waren?**

*Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.*

- a: Ruiten ingooien
- b: Bekladding met kwetsende teksten en of symbolen
- c: Andere vormen van vernieling of vandalisme
- d: Bedreiging (dreigbrieven, dreigtelefoontjes)
- e: Inbraak
- f: Verbale agressie tegen moskeebestuurders en/of bezoekers
- g: Geweldpleging tegen moskeebestuurders en of bezoekers
- h: Brandstichting
- i: Deponeren varkens/schape(n) (kop/poot/bloed)
- j: Groepering die bijvoorbeeld de rust verstoort, toegang blokkeert of een gebouw bezet

**4.1.4. U geeft aan dat uw moskee te maken heeft gehad met één of meer incidenten. Heeft het moskeebestuur daarop één of meerdere van onderstaande acties ondernomen?**

- a: Ja
- b: Nee
- c: Weet ik niet

1: Aangifte bij de politie



- 2: Informeren van bezoekers
- 3: In gesprek gaan met de gemeente
- 4: In gesprek gaan met de politie
- 5: Bijeenkomst met lokale islamitische gemeenschap organiseren
- 6: Bijeenkomst met de buurt organiseren
- 7: Contact leggen met andere moskeeën in de nabije omgeving
- 8: Contact leggen met koepel waarbij de moskee is aangesloten
- 9: Communicatie via sociale media of website
- 10: Te woord staan van de media
- 11: Maatregelen treffen om de veiligheidsrisico's te verkleinen
- 12: Melding van het incident bij de plaatselijke Antidiscriminatievoorziening (ADV)
- 13: Er zijn andere acties ondernomen

**4.1.5. Bij de vorige vraag gaf u aan dat het moskeebestuur andere acties heeft ondernomen. Kunt u aangeven welke acties dit zijn? [Open]**

**4.1.6. Bij de vorige vraag gaf u aan dat het moskeebestuur enkele acties niet heeft ondernomen of dat u hiervan niet op de hoogte bent. Zou u, naar aanleiding van wat u heeft geleerd op de bijeenkomst, bij een eventueel toekomstig incident één of meerdere van de volgende acties wel ondernemen?**

**4.2. [Indien, niet te maken met incident] Stel uw moskee krijgt wel te maken met een incident, welke stappen zou u dan zetten?**

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- 1: Aangifte bij de politie
- 2: Informeren van bezoekers
- 3: In gesprek gaan met de gemeente
- 4: In gesprek gaan met de politie
- 5: Bijeenkomst met lokale islamitische gemeenschap organiseren
- 6: Bijeenkomst met de buurt organiseren
- 7: Contact leggen met andere moskeeën in de nabije omgeving
- 8: Contact leggen met koepel waarbij de moskee is aangesloten
- 9: Communicatie via sociale media of website
- 10: Te woord staan van de media
- 11: Maatregelen treffen om de veiligheidsrisico's te verkleinen
- 12: Melding van het incident bij de plaatselijke Antidiscriminatievoorziening (ADV)
- 96: andere stappen

**5. Nu volgen enkele vragen over de samenwerking tussen de moskee, de gemeente en de politie op het gebied van veiligheid.**

**5.1. Hoe waardeerde u de samenwerking tussen moskee en gemeente op het gebied van veiligheid voorafgaand aan de bijeenkomst? Bent u daarover:**

- a: Zeer ontevreden
- b: Een beetje ontevreden
- c: Niet tevreden / niet ontevreden
- d: Een beetje tevreden
- e: Zeer tevreden



**5.2. Is er contact geweest tussen uw moskeebestuur en de gemeente naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst?**

- a: Ja, naar aanleiding van de handreiking op initiatief van de gemeente
- b:: Ja, naar aanleiding van de handreiking op initiatief van de moskee
- c: Ja, naar aanleiding van de bijeenkomst op initiatief van de gemeente
- d: Ja, naar aanleiding van de bijeenkomst op initiatief van de moskee
- e: Nee

**5.2.1 [5.2 = ja] U geeft aan dat er contact is geweest tussen het moskeebestuur en de gemeente. Kunt u aangeven waarover?**

-----

**5.2.2 [5.2 = nee] Is uw moskeebestuur nog wel van plan contact op te nemen met de gemeente naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst?**

- 1: Ja, binnenkort
- 2: Ja, maar ik weet nog niet wanneer
- 3: Nee

**5.2.2.1 [5.2.2=nee] U geeft aan geen contact te zullen opnemen met de gemeente, kunt u aangeven waarom niet?**

-----

**5.4 Hoe waardeerde u de samenwerking tussen moskee en politie op het gebied van veiligheid voorafgaand aan de bijeenkomst? Bent u daarover:**

- 1: Zeer tevreden
- 2: Een beetje tevreden
- 3: Niet tevreden / niet ontevreden
- 4: Een beetje ontevreden
- 5: Zeer ontevreden

**5.5 Is er contact geweest tussen uw moskeebestuur en de politie naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst?**

- 1: Ja, naar aanleiding van de handreiking op initiatief van de politie
- 2: Ja, naar aanleiding van de handreiking op initiatief van de moskee
- 3: Ja, naar aanleiding van de bijeenkomst op initiatief van de politie
- 4: Ja, naar aanleiding van de bijeenkomst op initiatief van de moskee
- 5: Nee

**5.5.1 [5.5 = ja] U geeft aan dat er contact is geweest tussen het moskeebestuur en de politie. Kunt u aangeven waarover?**

-----

**5.5.2 [5.5 = nee] Is uw moskeebestuur nog wel van plan contact op te nemen met de politie naar aanleiding van de handreiking of bijeenkomst?**

- 1: Ja, binnenkort
- 2: Ja, maar ik weet nog niet wanneer
- 3: Nee



**5.5.2.1 [5.5.2=nee] U geeft aan geen contact te zullen opnemen met de politie, kunt u aangeven waarom niet?**

-----

**5.5.2.2 [5.5.2=ja]**

**U geeft aan nog wel contact te zullen opnemen met de politie, kunt u aangeven waarover?**

-----

**6.1 Wat mist u nu ondanks de bijeenkomst om als moskeebestuurder te kunnen zorgen voor een veilige moskee?**

**6.2 Om verder te praten over het onderwerp organiseren wij een focusgroepgesprek, kunnen wij u vrijblijvend benaderen om hieraan deel te nemen?**

*De focusgroep zal op een zondag in januari plaatsvinden en u ontvangt een vergoeding voor uw deelname.*

1: ja

2: nee





**labyrinth** onderzoek & advies

030 - 2627191 | [info@labyrinthonderzoek.nl](mailto:info@labyrinthonderzoek.nl) | [www.labyrinthonderzoek.nl](http://www.labyrinthonderzoek.nl)